اجلاس عظیم محمدن ایجوکیشنل کانفرنس بمقام دہلی میں پیش ہوئی

بسم اللہ الرحمٰن الرحیم

...العزیز العلیم و الصلوٰۃ و السلام علی رسولہ الکریم

مسلمان بچوں کے واسطے

فارسی کی تیسری کتاب

جسے

انجمن حمایت اسلام لاہور نے تالیف کیا

...ری المقدس

علیٰ صاحبہا التحیۃ والسلام

مفید عام پریس لاہور میں چھپی

[illegible] نالیاقتی سے

[illegible] کے موجودہ طریق تو [illegible] تھوڑی سی عقل کا آدمی بھی

وہ ہمارے خاتم المرسلینؐ کی نسبت سینکڑوں جھوٹے اور لغو بہتان باندھ کر عام لوگوں

سناتے ہیں - مگر افسوس کہ ہم ان کے لچر اور پوچ اعتراضوں کے جواب دینے سے بھی قاصر رہتے

باتیں تو رہیں برکنار [illegible] سکولوں میں ہمارے شافع المذنبینؐ اور ہمارے دین کی نسبت وہ نالائق الفا[ظ]

لڑکوں کی زبان سے نکلوائے جاتے ہیں - جن کا سننا بھی جائز نہیں - مگر بلا ہے ہماری بے غیرتی -

لڑکوں کو اس آفت سے بچانے کا کوئی بندوبست نہیں کرتے - ہماری لڑکیوں کے عقائد بگاڑنے

ناجائز آزادی سکھانے کو کبھی روپے پیسے کا لالچ دے کر کبھی پڑھانے کا ڈھنگ ڈال کر

دستکاری سکھانے کا وعدہ دے کر عیسائی عورتیں جن سے پردہ کرنا ویسا ہی ضروری ہے

ہے - ہمارے گھروں میں آتی ہیں - مگر وائے رے نادانی - کہ ہم ان نقصوں کے مٹانے اور

کرنے والی عورتوں کے ہاتھوں سے بچانے کی ہمت نہیں کرتے - بلے ہنری کا نتیجہ ہمیں

ہیں - وہ آج ہمارے قبضے میں ہیں - چور - اچکے - مفلس - قلاش بنتے ہیں - اکثر مسلما[ن]

کھانڈ - ڈوم - کل مسلمان - ان پڑھ - جاہل - بے ادب گستاخ بھی ہیں - تو یہی مسلمان - دنیا

اعلیٰ عہدوں پر کیوں ترقی نہیں کرتے؟ اپنی جائیدادیں [illegible] بیچنا [illegible] ہے - ہمارے

اسلام کے پاک اصولوں کی پیروی چھوڑنے کا نتیجہ ہوا کہ جن قوموں کو انسانی لیا[قت]

کچھ مدت نہیں گزری [illegible] آزاد، معقول اہل اسلام کی موجودہ حالت کے لحاظ

انسانی نسلوں کے حق میں فائدہ رسان نہیں [illegible] غرض دینی اور دنیوی دونوں طرح

[illegible] یا اس حالت [illegible]

ہوں اپنے مسلمان [illegible]

کو دین کی ترقی کا باعث

مندرجہ بالا نقصوں کے دور کرنے کے واسطے لاہور میں انجمن حمایت اسلام قائم ہوئی ہے - جس کے

ہیں - اول مخالفین مذہب مقدس اسلام کے جواب تحریری یا تقریری تہذیب کے ساتھ دینے

لڑکوں اور لڑکیوں کی تعلیم کا انتظام کرنا - تاکہ وہ غیر مذہب والوں کی مذہبی تعلیم کے اثر سے

مفلس اور یتیم لاوارث بچوں کی تعلیم و تربیت کا انتظام کرنا - تاکہ وہ اپنے دین و مذہب

[illegible] میں گرفتار نہ ہوں - چہارم اہل اسلام کو اصلاح طرز معاشرت اور تہذیب

اجلاس ششم محمدن ایجوکیشنل کانفرنس بمقام دہلی میں پیش ہوئی

بسم اللہ الرحمن الرحیم

الحمد للہ العزیز العلیم و الصلوٰۃ و السلام علیٰ رسولہ الکریم

انتخاب از گلستاں

حمد و نعت

منت خدائے را عز و جل کہ طاعتش موجب قربت است و بشکر اندرش مزید نعمت - ہر نفسے کہ فرو مے رود - ممد حیات است و چوں بر مے آید - مفرح ذات - پس در ہر نفسے دو نعمت موجود است - و بر ہر نعمت شکرے واجب - بیت

از دست و زبان کہ بر آید کز عہدہ شکرش بدر آید

قطعہ

بندہ ہماں بہ کہ ز تقصیر خویش عذر بدرگاہ خدا آورد

ورنہ سزاوار خداوندیش کس نتواند کہ بجا آورد

باران رحمت بے حسابش ہمہ را رسیدہ - و خوان نعمت بیدریغش ہمہ جا کشیدہ - پردہ ناموس بندگاں بگناہ فاحش ندرد - و وظیفہ روزی

بخطاے منکر نبرد - قطعہ

اے کریمی کہ از خزانۂ غیب گبر و ترسا وظیفہ خور داری
دوستاں را کجا کنی محروم تو کہ با دشمناں نظر داری

قطعہ

ابر و باد و مہ و خورشید و فلک در کار اند
تا تو نانے بکف آری و بغفلت نخوری
ہمہ از بہر تو سر گشتہ و فرماں بردار
شرطِ انصاف نباشد کہ تو فرماں نبری

در خبر است از سرورِ کائنات - مفخرِ موجودات - رحمتِ عالمیان - صفوتِ آدمیاں - تتمۂ دورِ زماں - نظم

بَلَغَ الْعُلٰى بِكَمَالِهٖ كَشَفَ الدُّجٰى بِجَمَالِهٖ
حَسُنَتْ جَمِيْعُ خِصَالِهٖ صَلُّوْا عَلَيْهِ وَ اٰلِهٖ

بیت

چہ غم دیوارِ اُمّت را کہ دارد چوں تو پشتیباں
چہ باک از موجِ بحر آں را کہ باشد نوح کشتیباں

کہ یکے از بندگانِ گنہگار پریشاں روزگار دستِ انابت بامیدِ اجابت بدرگاہِ حق جلّ و علا بردارد - ایزد تعالےٰ درو نظر نکند - بازش بخواند - بارِ دیگر اعراض فرماید - بازش بتضرّع و زاری بخواند - حق سبحانہٗ تعالےٰ گوید - يَا مَلَائِكَتِيْ قَدِ اسْتَحْيَيْتُ مِنْ عَبْدِيْ وَلَيْسَ لَهٗ غَيْرِيْ

ے فرشتگانِ من - البتّہ من شرم مے دارم از بندۂ خود
نیست برائے او غیرِ من - دعوتش را اجابت کردم و امیدش
بر آوردم - کہ از بسیاریِ دُعا و گریۂ بندہ شرم دارم - بیت
کرم بین و لطفِ خداوندگار گنہ بندہ کرد است و او شرمسار

بابِ دوم در اخلاقِ درویشاں

حکایت ا - یکے از بزرگاں پارسائے را گفت - کہ چہ گوئی در
حقِّ فلاں عابد؟ کہ دیگراں در حقِّ او بطعنہ سخنہا گفتہ اند - گفت -
در ظاہرش عیب نمے بینم و در باطنش غیب نمے دانم - قطعہ
ہر کرا جامہ پارسا بینی پارسا دان و نیک مرد انگار
ور ندانی کہ در نہانش چیست محتسب را درونِ خانہ چہ کار
حکایت ۲ - درویشے را دیدم - کہ سر بر آستانِ کعبہ مے مالید - و
میگفت - یا غفور! یا رحیم! تو دانی کہ از ظلوم و جہول چہ آید - قطعہ
عذرِ تقصیرِ خدمت آوردم کہ ندارم بطاعت استظہار
عاصیاں از گناہ توبہ کنند عارفاں از عبادت استغفار
عابداں جزائے طاعت خواہند و بازرگاناں بہائے بضاعت - من بندہ
امید آوردہ ام نہ طاعت - و بدریوزہ آمدہ ام نہ بتجارت - بیت
گر کشی در جرم بخشی روے و سر بر آستانم
بندہ را فرماں نباشد ہرچہ فرمائی بر آنم

قطعه

بر درِ کعبه سائلے دیدم
کہ ہمے گفت و میگرِیستے خوش
مے نگویم کہ طاعتم بپذیر
قلمِ عفو بر گناہم کش

حکایت ۳۳ - زاہدے مہمانِ پادشاہے بود + چوں بطعام بنشستند کمتر از آں خورد - کہ ارادتِ او بود - و چوں بہ نماز برخاستند بیشتر ازاں کرد - کہ عادتِ او بود - تا ظنِّ صلاح در حقِّ او زیادت کنند + **بیت**

ترسم نرسی بکعبہ اے اعرابی
کیں رہ کہ تو میروی بترکستان است

چوں بخانہ باز آمد - سفرہ خواست - تا تناول کند + پسرے داشت صاحبِ فراست + گفت - اے پدر! بدعوتِ سلطان بودی - طعام نخوردی ؟ گفت - در نظرِ ایشاں چیزے نخوردم - کہ بکار آید + گفت نماز را ہم قضا کن کہ چیزے نکردی کہ بکار آید + **قطعہ**

اے ہنرہا نہادہ بر کفِ دست
عیبہا را نہفتہ زیرِ بغل
تا چہ خواہی خریدن اے مغرور
روزِ درماندگی بسیمِ دغل

حکایت ۳۴ - یاد دارم کہ در ایّامِ طفولیت متعبّد بودم و شبخیز و مولعِ زہد و پرہیز + شبے در خدمتِ پدر نشستہ بودم - و ہمہ شب دیدہ برہم نہ بستہ - و مصحفِ عزیز در کنار گرفتہ - و طائفۂ گرد ما خفتہ + پدر را گفتم - ازیناں یکے سر بر نمیدارد کہ دوگانۂ بگذارد - چناں خوابِ غفلت شاں بُردہ - کہ گوئی مُردہ اند - گفت - اے جانِ پدر! اگر تو نیز بخفتی - بہ کہ در پوستینِ خلق افتی + **قطعہ**

نہ بیند مُدّعی جُز خویشتن را ٭ کہ دارد پردۂ پندار در پیش
گرت چشمِ خُدا بینی بہ بخشند ٭ نہ بینی ہیچکس عاجز تر از خویش

حکایت ۵ - پارسائے را دیدم - کہ بر کرانۂ دریا نشستہ بود - و زخمِ پلنگ داشت - و ہیچ دارو بہ نمے شُد و مُدّتہا در آں رنجوری شُکرِ خُدائے عزّ و جلّ گُفتے ٭ پُرسیدندش - کہ شُکرِ چہ میگذاری؟ گُفت شُکرِ آنکہ - الحمدُ للہ! بمُصیبتے گرفتارم - نہ بمعصیتے ٭ **قطعہ**

گر مرا زار بکُشتن دہد آں یارِ عزیز
تا نگویم کہ در آں دم غمِ جانم باشد
گویم از بندۂ مسکیں چہ گُنہ صادر شُد
کو دِل آزُردہ شُد از من غمِ آنم باشد

حکایت ۶ - پادشاہے پارسائے را پُرسید - کہ ہیچت از ما یاد مے آید؟ گُفت - بلے - ہر گہ خُدائے عزّ و جلّ را فراموش میکنم - یادت مے آرم ٭ **بیت**

ہر سُو دود آں کش ز درِ خویش براند
و آں را کہ بخواند بدرِ کس ندواند

حکایت ۷ - یکے از صالحان بخواب دید پادشاہے را در بہشت و پارسائے را در دوزخ ٭ پُرسید کہ مُوجبِ درجاتِ ایں چیست؟ و سببِ درکاتِ آں چہ؟ کہ من بخلافِ ایں ہمے پنداشتم ٭ ندا آمد - کہ ایں پادشاہ بارادتِ درویشاں در بہشت است و ایں

پارسا بتقرّب پادشاہاں در دوزخ + قطعہ

وقت بچہ کار آید و تسبیح و مرقّع
خود را ز عملہائے نکوہیدہ بری دار
حاجت بکلاہِ برکی داشتنت نیست
درویش صفت باش و کلاہِ تتری دار

حکایت ۸- درویشے سر و پا برہنہ با کاروانِ حجاز از کوفہ بدر آمد و ہمراہِ ما شد- نظر کردم معلومے نداشت + خراماں ہمے رفت و میگفت- **قطعہ**

نہ بر اشتر بر سوارم نہ چو اشتر زیر بارم
نہ خداوندِ رعیّت نہ غلامِ شہریارم
غمِ موجود و پریشانیِ معدوم ندارم
نفسے مے زنم آسودہ و عمرے بسر آرم

اشتر سوارے گفتش- اے درویش! کجا میروی- باز گرد- کہ بسختی بمیری + نشنید- و قدم در بیابان نہاد و برفت + چوں بنخلۂ بنی محمود برسیدیم- توانگر را اجل فرا رسید + درویش ببالینش فراز آمد- و گفت- ما بسختی نہ مُردیم- و تو بر بُختی مُردی + **بیت**

شخصے ہمہ شب بر سرِ بیمار گریست
چوں روز شد آں بمُرد و بیمار بزیست

قطعہ

اے بسا اسپ تیز رو کہ بماند　　کہ خرِ لنگ جاں بمنزل برد
بس کہ در خاک تندرستاں را　　دفن کردند و زخم خوردہ نمرد

حکایت ۹۔ عابدے جاہل را پادشاہے طلب کرد۔ عابد اندیشید کہ داروئے بخورم تا ضعیف شوم۔ مگر حسنِ ظنّے کہ در حقِ من دارد۔ زیادت شود ✤ آوردہ اند کہ داروئے بخورد۔ زہرِ قاتل بود۔ بمرد ✤ قطعہ

آنکہ چوں پستہ دیدمش ہمہ مغز　　پوست بر پوست بود ہمچو پیاز
پارسایانِ روے در مخلوق　　پشت بر قبلہ مے کنند نماز

مثنوی

تا زاہدِ عمرو و بکر و زیدی　　اخلاص طلب مکن کہ شیدی
چوں بندہ خدائے خویش خواند　　باید کہ بجز خدا نداند

حکایت ۱۰۔ لقمانِ حکیم را گفتند۔ ادب از کہ آموختی ؟ گفت۔ از بے ادباں۔ کہ ہرچہ از ایشاں در نظرم ناپسند آمد۔ از آں پرہیز کردم ✤ قطعہ

نگویند از سرِ بازیچہ حرفے　　کزاں پندے نگیرد صاحبِ ہوش
وگر صد بابِ حکمت پیشِ ناداں　　بخوانند آیدش بازیچہ در گوش

حکایت ۱۱۔ عابدے را حکایت کنند۔ کہ شبے دہ من طعام خوردے۔ و تا سحر در نماز ایستادے ✤ صاحبدلے بشنید و گفت۔ اگر نیم ناں بخوردے و بخفتے۔ بسیار ازیں فاضلتر بودے ✤ قطعہ

اندروں از طعام خالی دار　　تا درآں نورِ معرفت بینی

تہی از حکمتی . بعلّتِ آں کہ پُری از طعام تا بینی

حکایت ۱۲- گلہ کردم پیشِ یکے از مشائخ کہ فُلاں بہ فسادِ من گواہی داد + گفت بصلاحش خجل کُن + نظم

تو نیکو روش باش تا بد سگال ۔ بہ بد گفتنِ تو نیابد مجال
چو آہنگِ بربط بُود مُستقیم ۔ کے از دستِ مُطرب خورد گوشمال

حکایت ۱۳- یکے از مشائخِ شام را پُرسیدند - کہ حقیقتِ تصوّف چیست ؟ گفت - ازیں پیش طائفۂ بُودند در جہاں پراگندہ بصورت و بمعنی جمع - و امروز خلقے بظاہر جمع و بباطن پراگندہ + قطعہ

چو ہر ساعت از تو بجائے رود دل
بہ تنہائی اندر صفائی نہ بینی
ورت مال و جاہ ہست و زرع و تجارت
چو دل با خدایست خلوت نشینی

حکایت ۱۴- یاد دارم کہ شبے در کاروانے ہمہ شب رفتہ بُودم - و سحر بر کنارِ بیشۂ خفتہ - شوریدۂ کہ در آں سفر ہمراہِ ما بُود - نعرہ بزد - و راہِ بیاباں گرفت - و یک نفس آرام نیافت + چوں روز شد - گفتمش - ایں چہ حال بُود ؟ گفت بُلبُلاں را دیدم - کہ بنالہ در آمدہ بُودند از درخت - و کبکاں در کوہ - و غوکاں در آب - و بہائم در بیشہ - اندیشہ کردم کہ مُروّت نباشد ہمہ در تسبیح و من بہ غفلت خفتہ + قطعہ

دوشش مرغے بصبح ہمے نالید — عقل و صبرم ببرد و طاقت و ہوش
یکے از دوستانِ مخلص را — مگر آوازِ من رسید بگوش
گفت باور نداشتم کہ ترا — بانگِ مرغے چنیں کند مدہوش
گفتم ایں شرطِ آدمیت نیست — مرغ تسبیح خوان و من خاموش

حکایت ۱۵- یکے از پادشاہاں عابدے را کہ عیال بسیار داشت۔ پرسید۔کہ اوقاتِ عزیزت چگونہ میگذاری؟ گفت۔شب در مناجات۔ و سحر در دعاے حاجات۔و ہمہ روز در بندِ اخراجات ✦ ملک را مضمونِ اشارتِ عابد معلوم گشت۔بفرمود تا وجہِ کفافِ او معین دارند۔تا بارِ عیال از دلِ او برخیزد ✦ مثنوی

اے گرفتار پاے بندِ عیال — دِگر آزادگی مبند خیال
غمِ فرزند و نان و جامہ و قوت — بازت آرد ز سیرِ ملکوت
ہمہ روز اتفاق مے سازم — کہ بشب با خداے پردازم
شب چو عقدِ نماز مے بندم — چہ خورد بامداد فرزندم

حکایت ۱۶- یکے از علماے راسخ را پرسیدند۔کہ چہ گوئی در نانِ وقف۔گفت۔اگر از بہرِ جمعیتِ خاطر و فراغِ عبادت مے ستانند حلال است۔و اگر جمعے از بہرِ نان نشینند۔حرام ✦ بیت

نان از براے کنجِ عبادت گرفتہ اند
صاحب دلاں نہ کنجِ عبادت براے نان

حکایت ۱۷- مریدے گفت پیر را۔چہ کنم؟ کہ از خلائق

بزحمت اندرم۔ از بسکہ بزیارتِ من مے آیند و اوقاتِ مرا از تردّدِ
ایشاں تشویش مے باشد * گفت۔ ہرچہ درویشانند۔ مر ایشاں را وامے
بدہ۔ و آنچہ توانگرانند از ایشاں چیزے بخواہ۔ کہ دیگر گردِ تو نگردند *

حکایت ۱۸۔ فقیہے پدر را گفت۔ ہیچ ازیں سخنانِ رنگینِ
متکلّماں در من اثر نمے کند۔ بحکمِ آنکہ نمے بینم ایشاں را کردارے
موافقِ گفتارے * **مثنوی**

ترکِ دُنیا بمردُم آموزند خویشتن سیم و غلّہ اندوزند
عالمے را کہ گفت باشد و بس چوں بگوید نگیرد اندر کس
عالم آں کس بود کہ بد نکند نہ کہ گوید بخلق و خود بکند

بیت

عالمِ کہ کامرانی و تن پروری کند او خویشتن گم است کرا رہبری کند

پدر گفت۔ اے پسر! بمجرّد ایں خیالِ باطل نشاید روے از تربیتِ
ناصحاں گردانیدن۔ و راہِ بطالت گرفتن۔ و علما را بضلالت منسوب
کردن۔ و در طلب عالمِ معصوم بودن۔ و از فوائدِ علم محروم ماندن۔
ہمچو نابینائے کہ شبے در وحل افتادہ بود و میگفت۔ آخر۔ اے
مسلماناں! چراغے فرا راہِ من دارید * زنے فاحشہ بشنید۔ و
گفت۔ تو کہ چراغ نہ بینی۔ بچراغ چہ بینی؟ ہمچنیں مجلسِ واعظاں
چوں کلبۂ بزّازان است۔ کہ آنجا تا نقدے ندہی بضاعتے نستانی۔
و اینجا تا ارادتے نیاوری۔ سعادتے نبری * **قطعہ**

گفتِ عالِم بگوشِ جاں بشنو ور نماند بگفتنش کردار
باطل است آنکہ مدّعی گوید خفتہ را خفتہ کے کند بیدار
مرد باید کہ گیرد اندر گوش ور نوشت است پند بر دیوار

قطعہ

صاحبدلے بہ مدرسہ آمد ز خانقاہ
بشکست عہدِ صحبتِ اہلِ طریق را
گفتم میانِ عالِم و عابد چہ فرق بود
تا اختیار کردی از آں ایں فریق را
گفت آں گلیم خویش بروں مے برد ز موج
ویں جہد مے کند کہ بگیرد غریق را

حکایت منظومہ ۱۹

ایں حکایت شنو کہ در بغداد رایت و پردہ را خلاف افتاد
رایت از رنجِ راہ و گردِ رکاب گفت با پردہ از طریقِ عتاب
من و تو ہر دو خواجہ تاشانیم بندۂ بارگاہِ سلطانیم
من ز خدمت دمے نیاسودم گاہ و بیگاہ در سفر بودم
تو نہ رنج آزمودۂ نہ حصار نہ بیابان و راہ و گرد و غبار
قدمِ من بسعی پیشتر است پس چرا قربتِ تو بیشتر است
تو بر بندگانِ مہ روئی با کنیزانِ یاسمن بوئی
من فتادہ بدستِ شاگرداں بسفر پاے بند و سرگرداں

گفت من سر بر آستاں دارم ٭ چو تو سر بر آسماں دارم
ہر کہ بیہودہ گردن افرازد ٭ خویشتن را بگردن اندازد
سعدی افتادہ ایست آزادہ ٭ کس نیاید بجنگِ افتادہ

حکایت ۲۰- یکے از صاحبدلاں زور آزمائے را دید- بہم برآمدہ و در خشم شدہ و کف بر دہاں آوردہ ٭ پرسید- کہ او را چہ حالت است؟ گفتند- فلاں کس او را دشنام دادہ است ٭ گفت- ایں فرو مایہ ہزار من سنگ بر میدارد- و طاقتِ یک سخنے نمے آرد ٭ قطعہ

لافِ سرپنجگی و دعوےِ مردی بگذار
عاجزِ نفسِ فرو مایہ چہ مردے چہ زنے
گرت از دست بر آید دہنے شیریں کن
مردی آں نیست کہ مشتے بزنی بر دہنے

قطعہ

اگر خود بر درد پیشانیٔ پیل ٭ نہ مرد است آنکہ در وے مردمی نیست
بنی آدم سرشت از خاک دارد ٭ اگر خاکی نباشد آدمی نیست

حکایت ۲۱- بزرگے را پرسیدند از سیرتِ اخوان الصفا ٭ گفت- کمینہ آنکہ مرادِ خاطرِ یاراں بر مصالحِ خود مقدم دارد ٭ و حکما گفتہ اند برادر کہ در بندِ خویش است- نہ برادر نہ خویش است ٭ بیت

ہمراہ گر شتاب کند ہمرہِ تو نیست
دل در کسے مبند کہ دل بستۂ تو نیست

حکایت ۲۲ - پادشاہے بدیدۂ استحقار در طائفۂ درویشان نظر کرد * یکے از آں میان بفراست دریافت * گفت - اے ملک! ما درین دنیا بجیش از تو کمتریم و بعیش خوشتر - و بمرگ برابر - و در قیامت انشاء اللہ بہتر * مثنوی

اگر کشور کشائے کامران است — وگر درویش حاجتمندِ نان است
درآں ساعت کہ خواہند این وآں مرد — نخواہند از جہان بیش از کفن برد
چو رخت از مملکت بربست خواہی — گدائی بہتر است از پادشاہی

ظاہرِ درویشان جامۂ ژندہ است - و موے ستردہ - و حقیقتِ آں دلِ زندہ و نفسِ مردہ * قطعہ

اے درونت برہنہ از تقوے — کز بروں جامۂ ریا داری
پردۂ ہفت رنگ را بگذار — تو کہ در خانہ بوریا داری

مثنوی

دیدم گلِ تازہ چند دستہ — بر گنبدے از گیاہ بستہ
گفتم چہ بود گیاہِ ناچیز — تا در صفِ گل نشیند او نیز
بگریست گیاہ و گفت خاموش — صحبت نکند کرم فراموش
گر نیست جمال و رنگ و بویم — آخر نہ گیاہِ باغِ اویم
من بندۂ حضرتِ کریمم — پروردۂ نعمتِ قدیمم
گر بے ہنرم وگر ہنرمند — لطف است امیدم از خداوند
با آنکہ بضاعتے ندارم — سرمایۂ طاعتے ندارم

لاجرم حکمتش بود گفتار خوردنش تندرستی آرد بار

حکایت ۴ - دو درویش خراسانی در ملازمت صحبت یکدیگر سیاحت کردندے - یکے ضعیف بود که روزه داشتے و بعد از دو شب افطار کردے - و دیگرے قوی که روزے سه بار خوردے قضا را بر درِ شهرے به تهمت جاسوسی گرفتار آمدند - و هر دو را حبس کردند - و درِ زندان بگل بر آوردند - بعد از دو هفته معلوم شد - که بے گناه اند - در بگشادند - قوی را دیدند مرده و ضعیف جاں بسلامت برده - وزیں عجب ماندند - حکیمے گفت - اگر بر خلافِ آں بودے - تعجب بودے - زیرا که ایں بسیار خوار بود - طاقت بے نوائی نیاورد - و بسختی هلاک شد - و آں دیگر خویشتن دار بود - بر عادتِ خود صبوری کرد و بسلامت ماند - قطعه

چه کم خوردن طبیعت شد کسے را چو سختی پیشش آید سهل گیرد
وگر تن پرور است اندر فراخی چو تنگی بیند از سختی بمیرد

بیت

تنورِ شکم دمبدم تافتن مصیبت بود روزِ نا یافتن

حکایت ۵ - یکے از حکما پسر را نهی کردے از خوردنِ بسیار - که سیری شخص را رنجور کند - گفت اے پدر! گرسنگی مردم را بکشد - نشنیده! که ظریفاں گفته اند - که بسیری مردن به که بگرسنگی جاں سپردن - پدر گفت - اندازه نگهدار - بیت

نه چنداں بخور کز دہانت برآید ۔ نہ چندانکہ از ضعف جانت برآید

قطعہ

با آنکہ در وجودِ طعام است حظِ نفس
رنج آورد طعام کہ بیش از قدر بود
گر گلشکر خوری بہ تکلّف زیاں کند
ور نانِ خشک دیر خوری گلشکر بود

حکایت ۶ ۔ رنجورے را گفتند۔ کہ دلت چہ میخواہد؟
گفت۔ آنکہ دلم چیزے نخواہد ۰ بیت

معدہ چو پُر گشت و درُوں درد خواست
سود ندارد ہمہ اسبابِ راست

حکایت ۷ ۔ بقالے را درمے چند بر صوفیاں گرد آمدہ بود۔
ہر روز مطالبہ کردے و سخنہاے با خشونت گفتے۔ اصحاب از تعنّتِ
او خستہ خاطر ہمے بودند۔ و جز تحمّل چارہ نبود۔ صاحبدلے بشنید۔
بخندید و گفت۔ نفس را وعدہ دادن بطعام آساں تر است۔
کہ بقّال را بدرم ۰ قطعہ

ترکِ احسانِ خواجہ اولتر ۔ کاحتمالِ جفاے بوّاباں
بتمناے گوشت مُردن بہ ۔ کہ تقاضاے زشتِ قصاباں

حکایت ۸ ۔ حاتم طائی را گفتند۔ از خود بزرگ ہمت تر
در جہاں کسے را دیدۂ؟ گفت۔ بلے۔ روزے چہل شتر قرباں کردہ

بُودم و اُمرائے عرب را طلب نمُوده - ناگاه بحاجتے بگوشۂ صحرا رفتم خار کشے را دیدم پشتۂ خار فراهم آورده - گفتم بمہمانئے حاتم چرا نروی ؟ کہ خلقے بر بساطِ او گرد آمده اند + گفت - بیت

ہرکہ ناں از عملِ خویش خوُرد — مِنّتِ حاتمِ طائی نبرد

من او را بہمّت و جوانمردی بر تر از خوُد دیدم +

حکایت ۹ - اعرابی را دیدم در حلقۂ جوهریانِ بصره حکایت میکرد کہ وقتے در بیابانے راه گُم کرده بُودم - و از زاد با من چیزے نمانده . دِل بر ہلاک نہادم + ناگاه کیسۂ یافتم پُر از مروارید کہ ہرگز آں ذوق و شادی فراموش نکنم - کہ پنداشتم کہ گندُم بریان است - یا زُرّت - و باز آں تلخی و نا اُمیدی - چوُں معلوُم کردم کہ مروارید است قطعہ

در بیابانِ خُشک و ریگِ رواں — تشنہ را در دہاں چہ دُر چہ صدف

مرد بے توشہ کاوفتاد از پاے — در کمر بندِ او چہ زر چہ خزف

باب چہارُم در فوائدِ خاموشی

حکایت ۱ - بازرگانے را ہزار دِینار خسارت اُفتاد - پسر را گفت - نباید کہ با کسے اِیں سخُن درمیاں نہی + گفت - اے پدر! فرماں تراست - نگویم - ولیکن باید کہ مرا بر فائدۂ اِیں مطّلع گردانی - کہ مصلحت در نہاں داشتن چیست ؟ گفت - تا مُصیبت دو نشود - یکے نُقصانِ مایہ و دُوم شماتتِ ہمسایہ + بیت

نکو اندرو خویش با دشمناں کہ لاحول گویند شادی کناں

حکایت ۲- وقتے بجہلِ جوانی بانگ بر مادر زدم+ دِل آزردہ بکنجے نشست و گریاں ہمیگفت مگر خردی فراموش کردی کہ درشتی مے کنی + قطعہ

چہ خوش گفت زالے بفرزندِ خویش چو دیدش پلنگ افگن و پیل تن
گر از عہدِ خردیت یاد آمدے کہ بیچارہ بودی در آغوشِ من
نکردی دریں روز بر من جفا کہ تو شیر مردی و من پیرہ زن

حکایت ۳- جالینوس حکیم ابلہے را دید دست در گریبانِ دانشمندے زدہ بود- و بیحرمتی میکرد + گفت اگر ایں دانا بودے- کارِ او با ناداں بدینجا نرسیدے- کہ گفتہ اند- مثنوی

دو عاقل را نباشد کین و پیکار نہ دانائے ستیزد با سبکسار
اگر ناداں بوحشت سخت گوید خردمندش بنرمی دِل بجوید
دو صاحب دِل نگہ دارند موئے ہمیدوں سرکش و آزرم جوئے
وگر از ہر دو جانب جاہلانند اگر زنجیر باشد بگسلانند
یکے را زشت خوئے داد دشنام تحمّل کرد و گفت اے نیک فرجام
بتر زانم کہ خواہی گفت آنی کہ دانم عیبِ من چوں من ندانی

حکایت ۴- سحبانِ وائل را در فصاحت بے نظیر نہادہ اند- بحکم آنکہ بر سر جمع سالے سخن گفتے- و لفظے مکرّر نکردے- و اگر ہماں سخن اتفاق افتادے- بعبارتے دیگر بگفتے- و از جملۂ آدابِ

نُدمایِ حضرتِ پادشاہاں یکے این است + مثنوی

سخُن گرچہ دِلبند و شیریں بُوَد سزاوارِ تصدیق و تحسیں بُوَد
چو بارے بگُفتی مگو باز پس کہ حلوا چو یکبار خُوردند و بس

حکایت ۵ - یکے را از حکما شنیدم کہ میگُفت - ہرگز کسے بجہلِ خویش اِقرار نکردہ است - مگر آنکس کہ چوں دیگرے در سخُن باشد - ہمچُناں تمام ناگُفتہ - سخُن آغاز کُند - مثنوی

سخُن را سراست اے خردمند و بُن میاور سخُن درمیانِ سخُن
خُداوندِ تدبیر و فرہنگ و ہوش نگوید سخُن تا نہ بیند خموش

حکایت ۶ - تنے چند از نزدیکانِ سُلطان محمُود حسن میمندی را گُفتند - کہ سُلطان اِمرُوز چہ گُفت تُرا در فُلاں مصلحت ؟ گُفت بر شُما ہم پوشیدہ نماند + گُفتند - آنچہ با تو گوید - کہ ظہیرِ سرِ سلطنتی و مُشیرِ تدبیرِ مملکت - بامثالِ ما گُفتن روا ندارد + گُفت باعتقادِ آنکہ داند - کہ با کسے نگویم - پس چرا ہمے پُرسید ؟ بیت

نہ ہر سخُن کہ بر آید بگوید اہلِ شناخت
بسترِ شاہ سرِ خویشتن نباید باخت

حکایت ۷ - نا خُوش آوازے بہ بانگِ بلند قُرآں میخواند - صاحبدِلے برو بگذشت - و گُفت - تُرا مُشاہرہ چند است ؟ گُفت ہیچ + گُفت - پس چرا ایں ہمہ خُود را زحمت میدہی ؟ گُفت از برائے خُدا میخوانم + گُفت از بہرِ خُدا مخواں + بیت

گر تو قرآن بدین نمط خوانی   ببری رونقِ مسلمانی

بابِ ششم در ضعفِ پیری

حکایت ۱- روزے بغرورِ جوانی سخت رانده بودم- و شبانگاه بپاے گریوهٔ سست مانده * پیر مردے ضعیف از پئے کاروان ہمے آمد- گفت- چه خسپی؟ که نه جاے خفتن است * گفتم- چون روم؟ که نه پاے رفتن است * گفت- نشنیدهٔ که صاحبدلان گفته اند- رفتن و نشستن بہ که دویدن و گسستن * قطعه

اے که مشتاقِ منزلی مشتاب   پندِ من کاربند و صبر آموز
اسپِ تازی دو تگ رود بشتاب   اشتر آہسته میرود شب و روز

بابِ ہفتم در تاثیرِ تربیت

حکایت ۱- یکے از وزرا پسرے کور دل داشت * پیشِ دانشمندے فرستاد- که مر این را تربیتے کن- مگر عاقل شود * روزگارے تعلیم کردش- مؤثر نبود * پیشِ پدرش کسے فرستاد- که این پسر عاقل نمے شود- و مرا دیوانه کرد * قطعه

چون بود اصلِ گوہرے قابل   تربیت را درو اثر باشد
ہیچ صیقل نکو نداند کرد   آہنے را که بد گہر باشد
سگ بدریاے ہفتگانه بشوے   چونکه تر شد پلید تر باشد

خرِ عیسیٰ اگر بمکّہ روَد   چُوں بیاید ہنُوز خر باشد

حکایت ۲- حکیمے پسراں را پند ہمیداد- کہ اے جانِ پدر! ہُنر آموزید- کہ مُلک و دَولتِ دُنیا اِعتماد را نشاید- و سِیم و زر در سفر محلِّ خطر باشد- کہ دُزد بیکبار برد- یا خواجہ بتفاریق بخوُرد- امّا ہُنر چشمۂ زاینده است- و دَولتِ پاینده- اگر ہُنرمند از دَولت بیُفتد- غم نباشد- کہ ہُنر در نفسِ خُود دَولت است- ہر کُجا کہ رَود- قدر بیند- و صدر نشیند- و بے ہُنر لُقمہ چیند- و سختی بیند- بیت

سخت است پس از جاہ تحکّم بُردن   خُو کردہ بناز جورِ مردُم بُردن

قطعہ

وقتے اُفتاد فتنۂ در شام   ہر کسے گوشۂ فرا رفتند

روستا زادگانِ دانشمند   بوزیرے پادشا رفتند

پسرانِ وزیر ناقص عقل   بگدائی بروستا رفتند

بیت

میراثِ پدر خواہی علمِ پدر آموز   کیں مالِ پدر خرج تُواں کرد بدہ روز

حکایت ۳- یکے از فُضلاے عصر تعلیم ملِک زادۂ ہمے کرد- ضربِ بے مُحابا زدے و زجرِ بیقیاس کردے- بارے پسر از بیطاقتی شکایت پیشِ پدر آورد- و جامہ از تنِ دردمند برداشت- پدر را دِل بہم بر آمد- اُستاد را بخواند- و گُفت- پسرانِ آحاد را چنیں جفا و توبیخ روا نداری کہ فرزندِ مرا- سبب چیست؟ گُفت- سبب آنکہ سخُن

اندیشیدہ گفتن و حرکت پسندیدہ کردن ہمہ خلق را علی العموم باید۔ و پادشاہاں را علی الخصوص۔ موجب آں کہ از دست و زبانِ ایشاں ہرچہ رود۔ ہرآینہ بافواہ بگویند۔ و قول و فعلِ عوام النّاس را چنداں اعتبار نباشد+ قطعہ

اگر صد نا پسند آید ز درویش رفیقانش یکے از صد ندانند
وگر یک نا پسند آید ز سلطاں زِ اقلیمے باقلیمے رسانند

پس واجب آمد معلّمِ پادشاہزادہ را در تہذیبِ اخلاقِ خداوند زادگاں اجتہاد ازاں بیشتر کردن کہ در حقِّ عوام+ قطعہ

ہرکہ در خردیش ادب نکنند در بزرگی فلاح ازو برخاست
چوبِ تر را چنانکہ خواہی پیچ نشود خشک جز بآتش راست

ملک را حسنِ تدبیرِ فقیہ و تقریرِ جوابِ او موافق آمد۔ خلعت و نعمت بخشید۔ و پایہ و منصبِ او بلند گردانید+

حکایت ۴۔ یکے را شنیدم از پیرانِ مربّی۔ کہ مریدے را میگفت۔ اے پسر! چندانکہ خاطرِ آدمی بہ روزی است۔ اگر بروزی دِہ بودے۔ بمقام از ملائکہ در گذشتے+ قطعہ

فراموشت نکرد ایزد در آں حال کہ بودی نطفۂ مدفونِ مدہوش
روانت داد و عقل و طبع و ادراک جمال و نطق و راے و فکرت و ہوش
دہ انگشتت مرتّب ساخت بر کف دو بازویت مرتّب کرد بر دوش
کنوں پنداری اے ناچیز ہمّت کہ خواہد کردنت روزی فراموش

حکایت ۵۔ اعرابی را دیدم کہ پسر را میگفت۔ اے پسر! انّوا چُرپند

روزِ قیامت۔ کہ ہنرت چیست؟ و نگویند۔ کہ پدرت کیست؟ قطعہ

جامۂ کعبہ را کہ مے بوسند — او نہ از کرمِ پیلہ نامی شد
با عزیزے نشست روزے چند — لاجرم ہمچو او گرامی شد

حکایت ۶۔ درویشے زنے حاملہ داشت۔ مدّتِ حمل او بسر آمد۔ درویش را ہمہ عمر فرزند نیامدہ بود۔ گفت اگر خدائے تعالےٰ مرا پسرے بخشد۔ جز ایں خرقہ کہ در بر دارم۔ ہرچہ در ملکِ من است۔ ایثارِ درویشاں کنم۔ اتّفاقاً پسر آورد۔ درویش شادمانی کرد۔ سُفرۂ یاراں بموجبِ شرط بنہاد۔ پس از چند سال۔ کہ از سفرِ شام باز آمدم۔ بمحلّتِ آں دوست بگذشتم۔ و چگونگیٔ حالتش پرسیدم۔ گفتند۔ بزندانِ شحنہ در است۔ گفتم سبب چیست؟ گفتند۔ پسرش خمر خوردہ است و عربدہ کردہ۔ و خونِ کسے ریختہ و از شہر گریختہ۔ پدر را بعلّتِ آں سلسلہ در نائے است و بند برپائے۔ گفتم ایں بلا را او بحاجت از خدا خواستہ است۔ قطعہ

زنانِ باردار اے مردِ ہشیار — اگر وقتِ ولادت مار زایند
از آں بہتر بنزدیکِ خردمند — کہ فرزندانِ ناہموار زایند

حکایت ۷۔ سالے نزاع درمیانِ پیادگانِ حجّاج افتادہ بود۔ و داعی ہم در آں سفر پیادہ بود۔ از بے انصافی در سر و روئے یکدیگر افتادیم۔ و دادِ فسوق و جدال بدادیم۔ کجاوہ نشینے را شنیدم کہ با عدیلِ خود میگفت۔ یا لَلعجب کارے! کہ پیادگانِ عاج چوں

عرصۂ شطرنج بسر ہمے برند۔ فرزین مے شوند۔ یعنی بہتر از آں میگردند۔ کہ بودند۔ و پیادگانِ حاج بادیہ بسر بُردند و بتر شُدند * قطعہ

از من بگوے حاجیٔ مردم گزاے را کو پوستینِ خلق بآزار میدرد
حاجی تو نیستی شُتر است از براے آنکہ بیچارہ خار میخورد و بار مے برد

حکایت ۸ ۔ فردے را چشم درد خاست۔ پیشِ بیطارے رفت کہ مرا دوا کُن * بیطار از آنچہ در چشمِ چہار پایاں میکرد۔ در دیدۂ او کشید۔ کور شد۔ حکومت برِ داور بُردند * گُفت برو ہیچ تاواں نیست۔ اگر ایں خر نبودے۔ پیشِ بیطار نرفتے * مقصود ازیں سخن آنست۔ تا بدانی۔ کہ ہر کہ نا آزمودہ را کارِ بُزرگ مے فرماید۔ ندامت برد۔ و بنزدیکِ خردمنداں بخفّتِ عقل منسوب گردد * قطعہ

ندہد ہوشمندِ روشن راے با فرومایہ کارہاے خطیر
بوریا باف گرچہ بافندہ است نبرندش بکار گاہِ حریر

حکایت ۹ ۔ پارسائے بر یکے از خداوندانِ نعمت گذر کرد کہ بندہ را دست و پاے بستہ بود۔ و عقوبت ہمیکرد۔ گُفت اے پسر ہمچو تو مخلوقے را خُداے عزّ و جلّ اسیرِ حُکمِ تو گردانیدہ است و ترا بر وے فضیلت دادہ۔ شُکرِ نعمتِ باری تعالےٰ بجا آر۔ و چندیں جفا بر وے روا مدار۔ کہ فردا بہ از تو باشد و شرمساری بری * مثنوی

بر بندہ مگیر خشمِ بسیار جورش مکُن و دِلش میازار
او را تو بدہ دِرم خریدی آخر نہ بقدرت آفریدی

این حکم و غرور و خشم تا چند ... هست از تو بزرگتر خداوند

اے خواجه از سلان و آغوش ... فرمانده خود مکن فراموش

در خبر است از خواجهٔ عالم و سرور بنی آدم صلی اللہ علیہ وسلم
که گفت بزرگتر حسرتے در روز قیامت آں بود که بندهٔ صالح
را به بهشت برند و خداوند فاسق را بدوزخ * قطعه

بر غلامے که طوع خدمت تست ... خشم بیحد مران و طیره مگیر

که فضیحت بود بروز شمار ... بنده آزاد خواجه در زنجیر

باب هشتم در آداب صحبت

حکمت ۱- دو کس رنج بیهوده بردند- و سعے بیفائده کردند یکے آنکه
مال اندوخت- و نخورد- و دیگرے آنکه علم آموخت- و عمل نکرد * مثنوی

علم چندانکه بیشتر خوانی ... چوں عمل در تو نیست نادانی

نه محقق بود نه دانشمند ... چار پائے برو کتابے چند

آں تہی مغز را چه علم و خبر ... که برو ہیزم است یا دفتر

حکمت ۲- علم از بہر دیں پروردن است- نه از برائے دنیا
خوردن * بیت

هر که پرهیز و علم و زہد فروخت ... خرمنے گرد کرد و پاک بسوخت

پند ۳- عالم نا پرهیزگار کور مشعله دار است * بیت

بیفائده هر که عمر در باخت ... چیزے نخرید و زر بینداخت

حکمت ۴- مُلک از خردمنداں جمال گیرد و دین از پرہیزگاراں کمال پذیرد + پادشاہاں بہ نصیحتِ خردمنداں از آں محتاج ترند- کہ خردمنداں بقربتِ پادشاہاں + **قطعہ**

پند اگر بشنوی اے پادشاہ   در ہمہ دفتر بہ ازیں پند نیست
جز بخردمند مفرما عمل   گرچہ عمل کارِ خردمند نیست

حکمت ۵- سہ چیز بے سہ چیز پایندہ نماند مال بے تجارت و علم بے بحث و مُلک بے سیاست + **قطعہ**

وقتے بلطف گوے و مدارا و مردمی   باشد کہ در کمندِ قبول آوری دلے
وقتے بقہر گوے کہ صد کوزۂ نبات   گہ گہ چناں بکار نیاید کہ حنظلے

حکمت ۶- رحم آوردن بر بداں ستم است بر نیکاں- و عفو کردن از ظالماں جور است بر مظلوماں + **بیت**

خبیث را چو تعہد کنی و بنوازی   بدولتِ تو گنہ میکند بانبازی

پند ۷- ہر آں سرّے کہ داری- با دوست درمیاں منہ- باشد کہ وقتے دشمن شود- و ہر بدے کہ توانی- بدشمن مرساں- باشد- کہ روزے دوست گردد- رازے کہ نہاں خواہی- با ہیچکس مگوے- اگرچہ دوستِ مخلص باشد- کہ مر آں دوست را نیز دوستاں باشند- **قطعہ**

خامشی بہ کہ ضمیرِ دلِ خویش   با کسے گفتن و گفتن کہ مگوے
اے سلیم آب ز سرچشمہ بہ بند   کہ چو پُر شد نتواں بستن جوے

فرد

سخنے در نہاں نباید گفت   کہ بہر انجمن نشاید گفت

حکمت ۸ - دشمنِ ضعیف کہ در طاعت آید - و دوستی نماید مقصودِ وے جز آں نیست - کہ دشمن قوی گردد * و گفتہ اند - کہ بر دوستیٔ دوستاں اعتماد نیست تا بتملّقِ دشمناں چہ رسد ؟ **بیت**

دوستانم ز دشمناں بترند   دشمناں خود علامتِ دگرند

پند ۹ - ہر کہ دشمنِ کوچک را حقیر شمارد - بداں مے ماند - کہ آتشِ اندک را مُہمل گزارد * **قطعہ**

امروز بکُش کہ میتواں کُشت   کآتش کہ بلند شد جہاں سوخت
مگذار کہ زہ کُند کماں را   دشمن کہ بہ تیر میتواں دوخت

حکمت ۱۰ - سخن درمیانِ دو دشمن چناں گوے - کہ اگر دوست گردند - شرمندہ نباشی * **مثنوی**

میانِ دو تن جنگ چوں آتش است   سخن چینِ بد بخت ہیزم کش است
کُنند این و آں خوش دگر بارہ دِل   وے اندر میاں کور بخت و خجل
میانِ دو کس آتش افروختن   نہ عقل است خود درمیاں سوختن

قطعہ

در سخن با دوستاں آہستہ باش   تا ندارد دشمنِ خونخوار گوش
پیشِ دیوار آنچہ گوئی ہوش دار   تا نباشد در پسِ دیوار گوش

پند ۱۱ - چوں در اِمضاے کارے مُتردّد باشی - آں طرف اختیار

کن - کہ بے آزار باشد ۰ بیت

با مردم سہل جوے دشوار مگوے   با آنکہ در صلح زند جنگ مجوے

حکمت ۱۲ - تا کار بزر بر آید - جاں در خطر افگندن نشاید ۰ بیت

چو دست از ہمہ حیلتے در گسست   حلالست بردن بشمشیر دست

حکمت ۱۳ - ہرکہ بدے را بکشد - خلق را از بلاے بزرگ برہاند - و او را از عذاب خداے ۰ قطعہ

پسندیدہ است بخشایش ولیکن   منہ بر ریشِ خلق آزار مرہم

ندانست آنکہ رحمت کرد بر مار   کہ ایں ظلم است بر فرزندِ آدم

حکمت ۱۴ - نصیحت از دشمن پذیرفتن خطاست - و لیکن شنیدن رواست - تا بخلافِ آں کار کنی - و آں عینِ صواب است ۰ مثنوی

حذر کن زانچہ دشمن گوید آں کن   کہ بر زانو زنی دستِ تغابن

گرت راہے نماید راست چوں تیر   ازو بر گرد و راہِ دستِ چپ گیر

حکمت ۱۵ - خشمِ بیحد وحشت آرد - و لطفِ بیوقت ہیبت ببرد - نہ چنداں درشتی کن - کہ از تو سیر گردند و نہ چنداں نرمی کہ بر تو دلیر شوند ۰ مثنوی

درشتی و نرمی بہم در بہ است   چو رگ زن کہ جراح و مرہم نہ است

درشتی نگیرد خردمند پیش   نہ سستی کہ ناقص کند قدرِ خویش

نہ مر خویشتن را فزونی دہد   نہ یکبار تن در زبونی دہد

ایضاً

شبانے با پدر گُفت اَے خِردمند		مرا تعلیم کُن پیرانہ یک پند
بِگُفتا نیک مردی کُن نہ چنداں		کہِ گردد خِیرہ گُرگِ تیز دنداں

حِکمت ۱۶- دو کس دُشمنِ مُلک و دِینند- پادشاہِ بیحلم و زاہدِ بے عِلم + **بیت**

بر سرِ مُلک مباد آں مِلِک فرمانرہ		کہِ خُدا را نبُود بندۂ فرمانبردار

حِکمت ۱۷- پادشاہ را باید کہِ خشم بر دُشمناں بحدّے نراند- کہِ دوستاں را برو اعتقاد نماند- کہِ آتشِ خشم اوّل در خُداوندِ خشم اُفتد- پس آنگہ زبانہ بخصم رسد یا نرسد + **مثنوی**

نشاید بنی آدمِ خاک زاد		کہِ در سر کُند کِبر و تُندی و باد
تُرا با چُنیں تُندی و سرکشی		نہ پندارم از خاکی از آتشی

قطعہ

در خاکِ بیلقاں بِرسیدم بعابِدے		گُفتم مرا بتربیت از جہل پاک کُن
گُفتا بِرَو چو خاک تحمُّل کُن اَے فقیہ		یا ہرچہ خواندۂ ہمہ در زیرِ خاک کُن

حِکمت ۱۸- بد خُوے بدستِ دُشمنے گرفتار است- کہِ ہر کُجا کہِ رَود- از چنگِ عُقُوبتِ او خلاص نیابد + **بیت**

اگر زِ دستِ بلا بر فلک رَود بد خُوے
زِ دستِ خُوے بدِ خویش در بلا باشد

حِکمت ۱۹- چُوں بِبینی کہِ در سپاہِ دُشمن مُفارقت اُفتاد- تو جمع باش- و اگر جمعند- از پریشانئے خُود اندیشہ کُن + **قطعہ**

بِرَو با دوستاں آسُودہ بِنشِیں　　چو بِینی درمیانِ دُشمناں جنگ
وگر دانی کہِ با ہم یک زبانند　　کماں را زہ کُن و برِ بارہ بر سنگ

حِکمت ۲۰۔ دُشمن چُوں از ہمہ حِیلہا در ماند۔ سِلسِلۂ دوستی بجُنباند۔ آنگہ بدوستی کارہا کُند۔ کہِ ہیچ دُشمن نتواند +

پند ۲۱۔ سرِ مار بدستِ دُشمن بکوب۔ کہِ از اِحدے الحُسنیین خالی نباشد۔ اگر دُشمن غالب آمد۔ مار کُشتی۔ وگرنہ از دُشمن برستی **بیت**

بروزِ معرکہ ایمن مشو زِ خصمِ ضعیف
کہِ مغزِ شیر برآرد چو دِل زِ جاں بردَاشت

حِکمت ۲۲۔ خبرے کہِ دانی۔ کہِ دِلے بیازارد۔ تو خاموش باش۔ تا دِیگرے بیارد + **بیت**

بُلبُلا مُژدۂ بہار بیار　　خبرِ بد بِبُوم باز گُذار

حِکمت ۲۳۔ پادشاہ را بر خیانتِ کسے واقِف مگرداں۔ مگر آنگہ کہِ بر قبُولِ کُلّی واثق باشی۔ وگرنہ در ہلاکِ خُود میکوشی **بیت**

بسیچ سخُن گُفتن آنگاہ کُن　　چو دانی کہِ در کار گیرد سخُن

حِکمت ۲۴۔ ہر کہِ نصیحتِ خُود رائے میکُند۔ او خُود بہ نصیحت گرے مُحتاج است +

پند ۲۵۔ فریبِ دُشمن مخُور۔ و غُرُورِ مدّاح مخر۔ کہِ آں دامِ زرق نِہادہ است و ایں کامِ طمع کُشادہ۔ احمق را ستایش خُوش آید + **قطعہ**

الا تا نشنوی مدحِ سخُن گوے　　کہِ اندک مایہ نفعے از تو دارد

اگر روزے مُرادش بر نیاری ‏ ‏ دو صد چندان عُیوبت بر شُمارد

حِکمت ۲۶- مُتکلّم را تا کسے عیب نگیرد- سُخنش صلاح نپذیرد+ بَیت

مشو غرّہ بر حُسنِ گُفتارِ خویش ‏ ‏ بتحسینِ نادان و پندارِ خویش

حِکمت ۲۷- ہمہ کس را عقلِ خُود بکمال نماید- و فرزندِ خُود بجمال+ قطعہ

یکے جُہُود و مُسلماں خلاف مے کردند ‏ ‏ چُنانکہ خندہ گرفت از نزاعِ ایشانم

بطنز گُفت مُسلماں گر ایں قبالۂ من ‏ ‏ دُرُست نیست خُدایا جُہُود میرانم

جُہُود گُفت بتوریت مے خُورم سوگند ‏ ‏ وگر خلاف کُنم ہمچو تو مُسلمانم

گر از بسیطِ زمیں عقل مُنعدِم گردد ‏ ‏ بخُود گُماں نبرد ہیچکس کہ نادانم

حِکمت ۲۸- دہ آدمی بر سُفرۂ بخورند- و دو سگ بر مُرداری باہم بسر نبرند+ حریص با جہانے گُرسنہ است- و قانع بنانے سیر+ حُکما گویند- درویشی بقناعت بہ از توانگری ببضاعت+ بَیت

رودۂ تنگ بیک گردۂ ناں پُر گردد ‏ ‏ نعمتِ رُوے زمیں پُر نکُند دیدۂ تنگ

مثنوی

پدر چُوں دَورِ عُمرش مُنقضی گشت ‏ ‏ مرا ایں یک نصیحت کرد و بگذشت

کہ شہوت آتش است از وَے بپرہیز ‏ ‏ بخُود بر آتشِ دوزخ مکُن تیز

در آں آتش نیاری طاقتِ سُوز ‏ ‏ بصبر آبے بریں آتش زن امروز

حِکمت ۲۹- ہر کہ در حالتِ توانائی نیکی نکُند- در وقتِ ناتوانی سختی بیند+ بَیت

بد اختر تر از مردُم آزار نیست ‏ ‏ کہ روزِ مُصیبت کسش یار نیست

پند ۳۰- ہرچہ زود بر آید - دیر نپاید + قطعہ

خاکِ مشرق شنیدہ ام کہ کنند بچہل سال کاسۂ چینی
صد بروزے کنند در مرو دشت لاجرم قیمتش ہمے بینی

قطعہ

مرغک از بیضہ بروں آید و روزی طلبد آدمی زادہ ندارد خبر از عقل و تمیز
آنکہ ناگاہ کسے گشت بچیزے نرسید ویں بتمکین و فضیلت بگذشت از ہمہ چیز
آبگینہ ہمہ جا بینی و ازاں قدرش نیست لعل دشوار بدست آید ازاں است عزیز

حکمت ۳۱- کارہا بصبر برآید - و مستعجل بسر در آید + مثنوی

بچشم خویش دیدم در بیاباں کہ مرد آہستہ بگذشت از شتاباں
سمند باد پا از تگ فرو ماند شتربان ہمچناں آہستہ میراند

حکمت ۳۲- ناداں را بہتر از خاموشی نیست - و اگر ایں مصلحت بدانستے - ناداں نبودے + قطعہ

چوں نداری کمالِ فضل آں بہ کہ زباں در دہاں نگہداری
آدمی را زباں فضیحت کرد جوزِ بیمغز را سبکساری

ایضاً

خرے را ابلہے تعلیم میداد برو بر صرف کردہ سعیِ دائم
حکیمے گفتش اے ناداں چہ کوشی دریں سودا بترس از لومِ لائم
نیاموزد بہائم از تو گفتار تو خاموشی بیاموز از بہائم

ایضاً

هر کہ تأمل نکند در جواب　　بیشتر آید سخنش نا صواب
یا سخن آرائے چو مردم بہوش　　یا بنشیں ہمچو بہائم خموش

حکمت ۳۳ - ہر کہ با دانا تر از خود مجادلہ کند تا بدانند کہ داناست - بدانند - کہ نادانست * بیت

چوں در آید بہ از توئے بہ سخن　　گرچہ بہ دانی اعتراض مکن

حکمت ۳۴ - ہر کہ با بداں نشیند - نیکی نہ بیند * مثنوی

گر نشیند فرشتۂ با دیو　　وحشت آموزد و خیانت و ریو
از بداں جز بدی نیاموزی　　نکند گرگ پوستیں دوزی

حکمت ۳۵ - مردماں را عیب نہانی پیدا مکن - کہ مر ایشاں را رسوا کنی - و خود را بے اعتماد *

حکمت ۳۶ - ہر کہ علم خواند و عمل نکرد - بداں ماند - کہ گاو راند - و تخم نیفشاند *

حکمت ۳۷ - از تنِ بیدل طاعت نیاید - و پوستِ بیمغز بضاعت را نشاید *

حکمت ۳۸ - نہ ہر کہ در مجادلہ چُست - در معاملہ دُرست *

حکمت ۳۹ - اگر شبہا ہمہ شبِ قدر بودے - شبِ قدر بیقدر بودے * بیت

گر سنگ ہمہ لعلِ بدخشاں بودے　　پس قیمتِ لعل و سنگ یکساں بودے

حکمت ۴۰ - نہ ہر کہ بصورت نیکوست - سیرتِ زیبا دروست * قطعہ

تواں شناخت بیک روز در شمایلِ مرد　　کہ تا کجاش رسید است پایگاہِ علوم

وے ز باطنش ایمن مباش و غرّہ مشو کہ خبثِ نفس نگردد بسالہا معلوم

حکمت ۱۴۱- ہر کہ با بزرگاں ستیزد- خونِ خود بریزد ❊ قطعہ

خویشتن را بزرگ مے بینی راست گفتند یک دو بیند لوچ
زود بینی شکستہ پیشانی تو کہ بازی بسر کنی با قوچ

پند ۱۴۲- پنجہ افگندن با شیر و مشت زدن بر شمشیر کارِ خردمنداں نیست ❊ بیت

جنگ و زور آوری مکن با مست پیشِ سر پنجہ در بغل نہ دست

حکمت ۱۴۳- ضعیفے کہ با قوی دلاوری کند- یارِ دشمن است در ہلاکِ خویش ❊ قطعہ

سایہ پروردہ را چہ طاقتِ آں کہ رود با مبارزاں بقتال
سست بازو بجہل مے فگند پنجہ با مردِ آہنیں چنگال

حکمت ۱۴۴- ہر کہ نصیحت نشنود- سرِ ملامت شنیدن دارد ❊ بیت

چوں نیاید نصیحتت در گوش اگرت سرزنش کنم خاموش

حکمت ۱۴۵- بے ہنراں ہنرمند را نتوانند دید- چنانکہ سگانِ بازاری سگِ صید را مشغلہ برآرند- و پیش آمدن نگذارند- یعنی سفلہ چوں بہنر با کسے بر نیاید- بخبثش در پوستین افتد ❊ بیت

کند ہر آینہ غیبت حسودِ کوتہ دست
کہ در مقابلہ گنگش بود زبانِ مقال

حکمت ۱۴۶- اگر جورِ شکم نبودے- ہیچ مرغ در دام

نیفتادے۔ بلکہ صیاد خود دام نہادے * بیت
شکم بندِ دست است و زنجیرِ پاے   شکم بندہ نادر پرستد خداے

حکمت ۴۷۔ حکیماں دیر دیر خورند و عابداں نیم سیر۔ و زاہداں تا سدِّ رمق۔ و جواناں تا طبق بر گیرند۔ و پیراں تا عرق کنند۔ امّا قلندراں چنداں خورند کہ در معدہ جاے نفس نماند۔ و بر سفرہ روزئے کس * بیت
اسیرِ بندِ شکم را دو شب نگیرد خواب   شبے ز معدۂ سنگی شبے ز دلتنگی

حکمت ۴۸۔ ہر کرا دشمن در پیش است۔ گر نکشد۔ دشمنِ خویش است * بیت
سنگ در دست و مار بر سرِ سنگ   نکند مردِ ہوشیار درنگ
و گروہے بر خلاف مصلحت دیدہ اند۔ و گفتہ اند کہ در کشتنِ بندیاں تامّل اولیٰتر است۔ بحکمِ آنکہ اختیار باقیست۔ تواں کشت۔ و تواں بخشید۔ امّا اگر بے تامّل کشتہ شود۔ محتمل است۔ کہ مصلحتے فوت گردد۔ کہ تدارکِ مثلِ آں ممتنع باشد * مثنوی
نیک سہل است زندہ بیجاں کرد   کشتہ را باز زندہ نتواں کرد
شرطِ عقل است صبرِ تیر انداز   کہ چو رفت از کماں نیاید باز

حکمت ۴۹۔ جوہر اگر در خلاب افتد۔ ہماں نفیس است۔ و غبار اگر بہ فلک رود۔ ہمچناں خسیس * استعدادِ بے تربیت دریغ و تربیتِ نا مستعد ضائع * خاکستر نسبتے عالی دارد۔ کہ آتش جوہر

عاریت است - ولیکن چوں بنفسِ خود ہنرے ندارد - با خاک برابر است ٭ قیمتِ شکر نہ از نے است کہ آں خود خاصیتِ وے است - مثنوی

چو کنعاں را طبیعت بے ہنر بود پیمبر زادگی قدرش نیفزود
ہنر بنما اگر داری نہ گوہر گل از خار است و ابراہیم از آزر

حکمت ۵۰ - مشک آنست - کہ خود ببوید - نہ آنکہ عطار بگوید٭ دانا چوں طبلۂ عطار است خاموش و ہنر نمائے - و ناداں چوں طبلِ غازیست بلند آواز و میاں تہی ٭ قطعہ

عالم اندر میانۂ جہال مثلے گفتہ اند صدیقاں
شاہدے درمیانِ کوراں است مصحفے در کنشتِ زندیقاں

حکمت ۵۱ - دوستے را کہ ہمہ عمر فرا چنگ آرند - نشاید - کہ بیک نفس بیازارند ٭ بیت

سنگے بچند سال شود لعل پارۂ زنہار تا بیک نفسش نشکنی بسنگ

حکمت ۵۲ - عقل در دستِ نفس چناں گرفتار است - کہ مردِ عاجز بدستِ زنِ گربز ٭ بیت

درِ خرمی بر سرائے بہ بند کہ بانگِ زن از وے برآید بلند

حکمت ۵۳ - رائے بے قوت مکر و فسون است و قوت بے رائے جہل و جنون ٭ بیت

تمیز باید و تدبیر و رائے و آنگہ ملک کہ ملک و دولتِ ناداں سلاحِ جنگ خود است

حکمت ۵۴ - جوانمردے کہ بخورد و بدہد - بہ از عابدے کہ روزہ دارد و بنہد * ہر کہ ترکِ شہوت از بہرِ قبولِ خلق دادہ است - از شہوتِ حلال در شہوتِ حرام اُفتادہ است * بیت

عابد کہ نہ از بہرِ خدا گوشہ نشیند   بیچارہ در آئینۂ تاریک چہ بیند

حکمت ۵۵ - اندک اندک خیلے شود - و قطرہ قطرہ سیلے گردد - یعنی آنانکہ دستِ قدرت ندارند - سنگِ خُردہ نگاہدارند - تا بوقتِ فُرصت دمار از دماغ خصم بر آرند * بیت

اندک اندک بہم شود بسیار   دانہ دانہ است غلہ در انبار

حکمت ۵۶ - عالم را نشاید - کہ سفاہت از عامی بحلم درگذارد - کہ ہر دو طرف را زیاں دارد - کہ ہیبتِ ایں کم شود - و جہلِ آں مُحکم * بیت

چو با سفلہ گوئی بلُطف و خوشی   فزوں گرددش کبر و گردن کشی

حکمت ۵۷ - معصیت از ہر کہ صادر شود - نا پسندیدہ است و از عُلما نا خوب تر - کہ علم سلاحِ جنگِ شیطان است و خداوند سلاح را چوں باسیری برند - شرمساری بیش برد * مثنوی

عامیِ نادان پریشان روزگار   بہ ز دانشمندِ نا پرہیزگار
کاں بنا بینائی از راہ اوفتاد   ویں دو چشمش بود در چاہ اوفتاد

حکمت ۵۸ - جاں در حمایتِ یکدم است و دُنیا وجودے میانِ دو عدم * دیں بدُنیا مفروش - کہ دیں بدُنیا فروشاں خر اند - یوسف بفروشند تا چہ خرند ؟ بیت

بقولِ دشمن پیمانِ دوست بشکستی — ببین که از که بریدیّ و با که پیوستی

حکمت ۵۹- شیطان با مخلصان بر نمے آید- و سلطان با مفلسان

مثنوی

دانش مده آنکه بے نماز است — گرچه دهنش ز فاقه باز است
کو فرضِ خدا نمے گذارد — از قرضِ تو نیز غم ندارد

حکمت ۶۰- هر که در زندگی نانش نخورند- چوں بمیرد- نامش نبرند* لذّتِ انگور بیوه داند نه خداوندِ میوه* یوسفِ صدّیق علیه السّلام در خشک سالیِ مصر سیر نخوردے- تا گرسنگان را فراموش نکند* مثنوی

آنکه در راحت و تنعّم زیست — او چه داند که حالِ گرسنه چیست
حالِ درماندگاں کسے داند — که باحوالِ خویش درماند

قطعه

اے که بر مرکبِ تازنده سواری هشدار
که خرِ خار کشِ مسکیں در آب و گل است
آتش از خانهٔ همسایهٔ درویش مخواه
کانچه از روزنِ او میگذرد دودِ دل است

پند ۶۱- درویشِ ضعیف را در تنگیِ خشک سال مپرس که چونی؟ الّا بشرطِ آنکه مرهم بر ریش نهی و درهم در پیش* قطعه

خرے کہ بینی و بارش بگل در افتادہ
ز دل برو شفقت کن ولے مرو بسرش
کنوں کہ رفتی و پرسیدیش کہ چوں افتاد
میاں بہ بند و چو مرداں بگیر دُمِ خرش

حکمت ۶۲- دو چیز محالِ عقل است- خوردن بیش از رزقِ مقسوم- و مردن پیش از وقتِ معلوم * قطعہ

قضا دگر نشود ور ہزار نالہ و آہ بشکر یا بشکایت بر آید از دہنے
فرشتۂ کہ وکیل است بر خزائنِ باد چہ غم خورد کہ بمیرد چراغِ بیوہ زنے

حکمت ۶۳- اے طالبِ روزی! بنشیں- کہ بخوری و اے مطلوبِ اجل! مرو- کہ جاں نبری * قطعہ

جہدِ رزق ار کنی و گر نہ کنی برساند خدائے عزّ و جل
ور روی در دہانِ شیر و ہزبر نخورندت مگر بروزِ اجل

حکمت ۶۴- بہ نا نہادہ دست نرسد- و نہادہ ہر کجا کہ ہست- برسد * بیت

شنیدۂ کہ سکندر برفت در ظلمات بچند محنت و آنکہ نخورد آبِ حیات

حکمت ۶۵- صیادِ بے روزی در دجلہ ماہی نگیرد- و ماہیٔ بے اجل در خشکی نمیرد * بیت

مسکیں حریص در ہمہ عالم ہمے رود
او در قفائے رزق و اجل در قفائے او

حکمت ۶۶- توانگرِ فاسق کلوخِ زر اندود است- و درویشِ صالح شاہدِ خاک آلود- ایں دلقِ موسےٰ است مرقع - و آں ریشِ فرعون مرصع + شدتِ نیکاں روے در بلندی دارد- و دولتِ بداں سر در نشیب + قطعہ

ہر کرا جاہ و دولت است بداں　　خاطرِ خستہ در نخواہد یافت
خبرش دِہ کہ ہیچ دولت و جاہ　　بسرایے دِگر نخواہد یافت

حکمت ۶۷- حسود از نعمتِ حق بخیل است- و بندۂ بیگناہ را دشمن + قطعہ

مردکے خشک مغز را دیدم　　رفتہ در پوستینِ صاحب جاہ
گفتم اے خواجہ گر تو بدبختی　　مردمِ نیک بخت را چہ گناہ

قطعہ

الا تا نخواہی بلا بر حسود　　کہ آں بخت برگشتہ خود در بلاست
چہ حاجت کہ با وے کنی دشمنی　　کہ وے را چنیں دشمنے در قفاست

حکمت ۶۸- تلمیذِ بے ارادت عاشقِ بے زر است- و روندۂ بے معرفت مرغِ بے پر- و عالمِ بے عمل درختِ بے بر- و زاہدِ بے علم خانۂ بے در + مراد از نزولِ قرآں تحصیلِ سیرتِ خوب است نہ ترتیلِ سورۂ مکتوب + عامئ متعبد پیادۂ رفتہ است و عالمِ متہاون سوارِ خفتہ + عاصئ کہ دست بردارد- بہ از عابدے کہ عجب در سر دارد + بیت

سرہنگِ لطیف خوے دلدار ... بہتر ز فقیہِ مردم آزار

حکایت ۶۹ - یکے را گفتند - کہ عالمِ بے عمل بچہ ماند؟
گفت - بزنبورِ بے عسل ✦ بیت

زنبورِ درشتِ بیمروّت را گوے
بارے چو عسل نمیدہی نیش مزن

حکمت ۷۰ - دو کس را حسرت از دل نرود - و پاے تغابن از گل برنیاید - تاجرے کشتی شکستہ - و وارثے با قلندراں نشستہ ✦ قطعہ

پیشِ درویشاں بود خونت مباح ... گر نباشد درمیاں مالت سبیل
یا مرو با یارِ ازرق پیرہن ... یا بکش بر خان و ماں انگشتِ نیل
یا مکن با پیلباناں دوستی ... یا طلب کن خانۂ در خوردِ پیل

حکمت ۷۱ - خلعتِ سلطاں اگرچہ عزیز است - جامۂ خلقانِ خود از آں بعزّت تر - و خوانِ بزرگاں اگرچہ لذیذ است - خردۂ انبانِ خویش از آں بلذّت تر ✦ بیت

سرکہ از دسترنجِ خویش و ترہ ... بہتر از نانِ دہ خدا و برہ

حکمت ۷۲ - خلافِ راے صوابست و نقضِ عہدِ اولو الالباب دارو بگماں خوردن - و راہِ نادیدہ بے کارواں رفتن - امامِ مرشد الغزالی را رحمۃ اللہ علیہ پرسیدند - کہ چگونہ رسیدی بدیں مرتبۂ علوم؟
گفت - ہرچہ ندانستم بہ پرسیدنِ آں ننگ نداشتم ✦ قطعہ

امیدِ عافیت آنگہ بود موافقِ عقل ... کہ نبض را بہ طبیعت شناس بنمائی

بپرس هرچه ندانی که ذلِّ پرسیدن　　دلیلِ راهِ تو باشد بعزِّ دانائی

حکایت ۷۳ - هر آنچه دانی که هر آینه معلوم تو خواهد شد پرسیدنِ آن تعجیل مکن - که هیبتِ سلطنت را زیان دارد + قطعه

چو لقمان دید کاندر دستِ داؤد　　همے آهن بمعجز موم گردد
نپرسیدش چه مے سازی که دانست　　که بے پرسیدنش معلوم گردد

حکمت ۷۴ - یکے از لوازمِ صحبت آن است - که خانه بپردازی - تا با خانه خدا در سازی + قطعه

حکایت بر مزاجِ مستمع گوے　　اگر دانی که دارد با تو میلے
هر آن عاقل که با مجنوں نشیند　　نگوید جز حدیثِ حسنِ لیلے

حکمت ۷۵ - هرکه با بداں نشیند - اگر طبیعتِ ایشاں درو اثر نکند - بفعلِ ایشاں متهم گردد - چنانکه اگر مردے بخرابات رود بنماز کردن - منسوب شود بخمر خوردن + مثنوی

رقم بر خود بنادانی کشیدی　　که ناداں را بصحبت برگزیدی
طلب کردم ز دانایاں یکے پند　　مرا گفتند با ناداں مپیوند
که گر صاحب تمیزی خر نمائی　　وگر نادانی احمق تر نمائی

حکمت ۷۶ - حلمِ شتر چنانکه معلوم است - اگر طفلے مهارش گیرد و صد فرسنگ ببرد - گردن از متابعتِ او نه پیچد - امّا اگر راهے هولناک پیش آید که موجبِ هلاک باشد - و طفل آنجا بنادانی خواهد رفتن - زمام از کفش در گسلاند - و بیش متابعت نکند - که هنگامِ درشتی

ملاطفت مذموم است۔ و گویند دشمن بہ ملاطفت دوست نگردد۔
بلکہ طمع زیادت کند ٭ قطعہ

کسے کہ لطف کند با تو خاکِ پایش باش
وگر ستیزہ کند در دو چشمش افگن خاک
سخن بلطف و کرم با درشت خوے مگوے
کہ زنگ خوردہ نگردد مگر بسوہن پاک

حکمت ۷۷۔ ہر کہ در پیشِ سخنِ دیگراں افتد۔ تا مایۂ
فضلش بدانند۔ پایۂ جہلش معلوم کنند ٭ قطعہ

ندہد مردِ ہوشمند جواب   مگر آنگہ کزو سوال کنند
گرچہ بر حق بود فراخ سخن   حملِ دعویش بہ محال کنند

حکمت ۷۸۔ ریشے درونِ جامہ داشتم۔ شیخ رحمۃ اللہ علیہ ہر روز
بپرسیدے۔ کہ ریشت چون است؟ و نپرسیدے۔ کہ کجا ست؟ دانستم
کہ ازاں احتراز میکند۔ کہ ذکرِ ہر عضوے روا نباشد ٭ و
خردمنداں گفتہ اند۔ ہر کہ سخن نسنجد۔ از جواب برنجد ٭ قطعہ

تا نیک ندانی کہ سخن عین صوابست
باید کہ بگفتن دہن از ہم نکشائی
گر راست سخن باشی و در بند بمانی
بہ زانکہ دروغت دہد از بند رہائی

حکمت ۷۹۔ دروغ گفتن بضربتِ لازب ماند۔ اگرچہ جراحت

دُرُشت شود۔ نِشان بماند۔ چوں برادرانِ یُوسُف علیہ السلام بدُروغ گُفتن موسُوم شُدند۔ پدر را بر راشت گُفتنِ ایشاں اِعتماد نماند ❋ قطعہ

دُروغے نگیرند صاحبدِلاں ❋ بر آں کس کہ پیوستہ گُفت اشت راشت
اگر مُشتہر شُد کسے در دُروغ ❋ اگر راشت گوید تو گوئی خطاشت

ایضاً

کسے را کہ عادت بُوَد راشتی ❋ خطائے کُند در گُذارند ازو
وگر نامور شُد بقولِ دُروغ ❋ دِگر راشت باور ندارند ازو

حِکمت ۸۰۔ اجلِّ کائنات از رُوۓ ظاہر آدمی اشت۔ و اذلِّ موجُودات سگ و باتفاقِ خِردمنداں سگِ حق شِناس بہ از آدمئ ناسپاس ❋ قطعہ

سگے را لُقمۂ ہرگز فراموش ❋ نگردد ور زنی صد نوبتش سنگ
وگر عُمرے نوازی سِفلۂ را ❋ بکمتر چیز آید با تو در جنگ

حِکمت ۸۱۔ از نفس پرور ہُنروری نیاید۔ و بے ہُنر سروری را نشاید ❋ مثنوی

مکُن رحم بر گاوِ بسیار خوار ❋ کہ بسیار خوار اشت بسیار خوار
چو گاو ار ہمے بایدت فربہی ❋ چو خر تن بجورِ کساں در دہی

حِکمت ۸۲۔ در اِنجیل آمدہ اشت۔ کہ اے فرزندِ آدم۔ اگر توانگری دِہمت مُشتغِل شوی بمال از من۔ و اگر درویش کُنمت۔ تنگدِل نشینی۔ پس حلاوتِ ذِکرِ من کُجا دریابی۔ و بہ عِبادتِ

من کے شتابی ۔ قطعہ

گر اندر نعمتی مغرور و غافل ور اندر تنگدستی خستہ و ریش
چو در سرّا و ضرّا حالت اینست ندانم کے بحق پردازی از خویش

حکمت ۸۳۔ ارادتِ بیچوں یکے را از تختِ شاہی فرود آرد و دیگرے را در شکمِ ماہی نکو دارد ۔ بیت

وقت است خوش آنرا کہ بود ذکرِ تو مونس
ور خود بود اندر شکمِ حوت چو یونس

حکمت ۸۴۔ اگر تیغِ قہر بر کشد۔ نبی و ولی سر درکشد و اگر غمزۂ لطف بجنباند۔ بداں را بہ نیکاں در رساند۔ قطعہ

گر بہ محشر خطابِ قہر کند انبیا را چہ جاے معذرت است
پردہ از روے لطف گو بردار کاشقیا را امیدِ مغفرت است

حکمت ۸۵۔ ہرکہ بتادیبِ دنیا راہِ صواب نگیرد۔ بتعذیبِ عقبےٰ گرفتار آید ۔ بیت

پند است خطابِ مہتراں آنگہ بند
چوں پند دہند و نشنوی بند نہند

حکمت ۸۶۔ نیکبختاں بحکایات و امثالِ پیشینیاں پند گیرند از آں پیش کہ پسینیاں بواقعۂ ایشاں مثل زنند۔ دزداں دست کوتہ نکنند۔ تا دستِ شاں کوتہ نکنند ۔ قطعہ

نرود مرغ سوے دانہ فراز چوں دگر مرغ بیند اندر بند

پند گیر از مصائبِ دگراں　　تا نگیرند دیگراں زِ تو پند

حِکمت ۸۷- آں را کہ گوشِ ارادت گراں آفریدہ اند- چوں کُند؟ کہ بشنود- و آں را کہ کمندِ سعادت کشاں مے برد- چہ کُند؟ کہ نرود * قطعہ

شبِ تاریکِ دوستانِ خُدائے　　مے بتابد چو روزِ رخشندہ
ویں سعادت بزورِ بازو نیست　　تا نہ بخشد خُدائے بخشندہ

رُباعی

از تو بکہ نالم کہ دِگر داور نیست　　وز دستِ تو ہیچ دست بالا تر نیست
آں را کہ تو رہبری کُنی گم نشود　　و آں را کہ تو گُم کُنی کسے رہبر نیست

حِکمت ۸۸- گدائے نیک سرانجام بہ از پادشاہے بد فرجام *

بیت

غمے کز پئش شادمانی بری　　بہ از شادیئے کز پسش غم خوری

حِکمت ۸۹- خُدائے عزّ و جلّ مے بیند و مے پوشد- و ہمسایہ نمے بیند و مے خروشد * بیت

نعُوذُ باللہ اگر خلق غیب داں بُودے
کسے بحالِ خُود از دستِ کس نیاسُودے

حِکمت ۹۱- زر از معدن بکاں کندن بدر آید- و از دستِ بخیل بجاں کندن * قطعہ

دُوناں نخورند و گوش دارند　　گویند اُمید بہ کہ خوردہ

فردا ببینی بکامِ دشمن زر ماندہ و خاکسار مُردہ

حکمت ۹۱- ہر کہ بر زیر دستاں نبخشاید- بجفاے زبردستاں گرفتار آید ✤ **مثنوی**

نہ ہر بازو کہ در وَے قوّتے ہست بمردی عاجزاں را بشکند دست
ضعیفاں را منہ بر دل گزندے کہ دَرمانی بجورِ زورمندے

حکمت ۹۲- عاقل چوں خلاف درمیاں آید- بجہد- و چوں صُلح بیند- لنگر بنہد- کہ آنجا سلامت بر کراں است- و اینجا حلاوت درمیاں ✤

حکمت ۹۳- درویشے در مناجات میگفت- یارب! رحمت کن بر بداں- کہ بر نیکاں خود رحمت کردۂ- کہ ایشاں را نیک آفریدۂ ✤

حکمت ۹۴- گویند اوّل کسیکہ علم بر جامہ کرد- و انگشتری در دست نہاد- جمشید بود ✤ گفتندش چرا زینت بچپ دادی؟ و فضیلت مر راست راست ✤ گفت- راست را راستی تمام است ✤

قطعہ

فریدوں گفت نقّاشانِ چیں را کہ پیرامونِ خرگاہش بدوزند
بداں را نیک دار اَے مردِ ہشیار کہ نیکاں خود بزرگ و نیک روزند

حکمت ۹۵- دو کس مُردند- و حسرت بیفائدہ بُردند- یکے آنکہ داشت و نخورد- دیگر آنکہ دانست و نکرد ✤ **قطعہ**

کس نداند بخیلِ فاضل را کہ نہ در عیب گفتنش کوشد
ور کریمے دو صد گنہ دارد کرمش عیبہا فرو پوشد

اِنتخاب از کیمیاے سعادت

رُکنِ اوّل در عِبادات

اَصلِ اوّل در اِعتقاد

ہر کہ مُسلمان شود اوّل بر وے واجب آن است کہ معنیِ کلمۂ لَا اِلٰہَ اِلَّا اللہُ مُحَمَّدٌ رَسُوْلُ اللہِ یعنی معبودے نیست جز خُدا و مُحمد رسولِ خُداست کہ بزبان گفت بدل بداند و باور کند چنانکہ ہیچ شک را بداں راہ نبود ۞

خُداے پاک

بداںکہ تو آفریدہ و ترا آفریدگارے است کہ آفریدگارِ ہمہ عالم و ہرچہ در عالم است او ست۔ یکے است کہ او را شریک و انباز نیست۔ یگانہ است کہ او را ہمتا نیست۔ ہمیشہ بودہ است کہ ہستیِ او را اِبتدا نیست و ہمیشہ باشد کہ وجودِ او را آخر نیست و ہستیِ او در ازل و ابد واجب است کہ نیستی را بآں راہ نیست

ہستیٔ وَے بذاتِ خُود اَست - کہ وَے را ہیچ سبب نیاز نیست - و ہیچ چیز از وَے بے نیاز نیست - بلکہ قیامِ او بخُود اَست - و قیامِ ہمہ چیزہا بوَے اَست ‌●

او را در ہیچ کالبُد فرود آمدن نیست - و ہیچ چیز مانندِ وَے نیست - او را صُورت نیست - چندی و چُونی و چگُونگی را بوَے راہ نیست - ہرچہ در خیال آید و بخاطر گُذرد - او از آں پاک اَست - خُردی و بُزرگی و مِقدار را بآں راہ نیست - او را با ہیچ جِسم پیوند نیست - امرُوز ہم بآں صفت اَست کہ در ازل بُود پیش ازانکہ عرش را آفرید و تا ابد ہمچناں خواہد بُود - کہ تغیّر و گردِش را بوَے و بصفاتِ وَے راہ نیست - با آنکہ از صفاتِ ہمہ آفریدگاں منزّہ اَست - دریں جہاں دانستنی اَست - و در آں جہاں دیدنی - چنانکہ دریں جہاں بیچُون و بیچگُوں دانند - او را در آں جہاں بیچُون و بیچگُوں بینند - کہ آں دیدار از جنسِ دیدارِ ایں جہاں نیست ●

با آنکہ مانندِ ہیچ چیز نیست - بر ہمہ چیزہا قادِر اَست - و تُوانائیِ او بر کمال اَست - کہ ہیچ عجز و نُقصاں و ضُعف را بوَے راہ نیست - ہرچہ ہست - در قبضۂ قُدرتِ اوست - و بدستِ ہیچ کس جُز وَے ہیچ نیست - و او را در آفرینش ہیچ یار و انباز نیست ●

وَے دانا ست و دانشِ او بہمہ چیزہا مُحیط است ۔ تا آنکہ عددِ ریگِ بیاباں و برگِ درختاں و ارزیشۂ دِلہا و ذرّہائے ہوا در علمِ وَے ہمچناں مکشوف است ۔ کہ عددِ آسمانہا +

ہرچہ در عالم است ۔ ہمہ بخواست و ارادتِ وَے است ۔ جُز آنکہ او خواہد ۔ در وُجود نیاید ۔ ہرچہ او بخواہد کہ بشود ہیچ چیز دفعِ آں نتواند کرد ۔ ہرچہ ہست ۔ و ہرچہ بُود ۔ و ہرچہ باشد ۔ ہمہ بہ تدبیر و تقدیرِ اوست +

چُنانکہ دانا ست ۔ بینا و شُنوا ست و دُور و نزدیک در شُنوائیِ وَے برابر ۔ تاریکی و روشنائی در بینائیِ وَے یکے ۔ آوازِ پائے مورچہ کہ در شبِ تاریک بُود ۔ از شُنوائیِ وَے بیروں نبُود ۔ و رنگ و صُورتِ کرمے کہ در تحت الثّریٰ بُود ۔ از دیدارِ وَے بیروں نباشد

فرمانِ وَے بر ہمہ خلق واجب است ۔ و خبرِ وَے از ہرچہ خبر دادہ ۔ راست است ۔ وعدہ و وعیدِ وَے حق است ۔ قُرآن و توریت و انجیل و زبور و ہمہ کُتبِ پیغمبراں سخنِ وَے است

عالم و ہرچہ در عالم است ۔ ہمہ آفریدۂ وَے است ۔ ہرچہ آفرید ۔ چُناں آفرید ۔ کہ از آں بہتر و نیکوتر نباشد +

عالم کہ آفرید ۔ از دو جنس آفرید ۔ عالمِ اجسام ۔ و عالمِ ارواح ۔ از عالمِ اجسام منزل گاہِ رُوحِ آدمیاں ساخت ۔ تا زادِ آخرت دریں عالم برگیرند ۔ و ہر کسے را مُدّتے تقدیر کرد ۔ کہ دریں

عالم باشد۔ و آخرِ آں مُدّتِ اجلِ او باشد۔ کہ زیادت و نُقصان
را بآں راہ نباشد۔ و چُوں اجل در آید۔ جاں را از تن جُدا
کُنند۔ و در قیامت کہ رُوزِ حساب و مُکافات است۔ جاں را
باز بکالبُد دِہند۔ و ہمہ را بر انگیزند۔ و ہر کسے کردارہاے
خُود بیند در نامہ نوشتہ۔ کہ ہرچہ کردہ باشد۔ ہمہ با یادِ
وَے دِہند۔ و مقدارِ طاعت و معصیت او را معلوم گردانند۔
بترازُوئے کہ شایستۂ آں کار باشد۔ و آں ترازُو بترازُوے ایں جہاں
نماند۔ آنگاہ ہمہ را بر صراط گذر فرماید۔ و صراط باریکتر است از موے
و تیز تر است از شمشیر۔ ہرکہ دریں عالم بر صراطِ مُستقیم راست
ایستادہ باشد۔ بآسانی برآں صراط بگذرد۔ ہرکہ راہ راست نداشتہ
باشد۔ بر صراط راہ نیابد۔ و بر دوزخ افتد۔ بر صراط ہمہ را بدارند
و بپرسند از ہرچہ کردہ باشند۔ و حقیقت صدق از صادقاں
طلب کنند۔ و مُنافقاں و مُرائیاں را تشویر دہند۔ و تشنیع کنند۔
گروہے را بے حساب بہ بہشت برند۔ و گروہے را بآسانی حساب
کنند۔ و گروہے را بدشواری۔ و بآخر کُلِّ کافراں را بدوزخ فرستند۔
کہ ہرگز خلاص نیابند۔ و مُطیعاں و مسلماناں را بہ بہشت بفرستند
و عاصیاں را بہ دوزخ۔ ہرکہ شفاعت انبیا و بزرگاں را دریابد
عفو کنند۔ و ہرکرا شفاعت نبود۔ بدوزخ برند۔ و بر بمقدار
گناہِ وے عقوبت کنند۔ و بآخر بہ بہشت برند ؞

پیغمبر

چوں ایزد تعالے چنیں تقدیر کردہ۔ کہ احوال و اعمال آدمی بعضے سبب شقاوت او بود۔ و بعضے سبب سعادت وے۔ و آدمی آں را از خود نتواند شناخت۔ بحکم فضل و رحمت خود پیغمبراں را بیافرید۔ و بفرمود۔ تا کسانے را کہ در ازل حکم بکمال سعادت ایشاں کردہ بود۔ ازیں راز آگاہ کنند۔ و ایشاں را پیغام داد و بخلق فرستاد۔ تا راہ سعادت و شقاوت ایشاں را آشکار کنند۔ تا ہیچ کس را بر خدا حجت نماند۔ پس بآخر ہمہ رسول ما را صلے اللہ علیہ وسلم بخلق فرستاد۔ و نبوت وے بدرجۂ کمال رسانید کہ ہیچ زیادت را باں راہ نبود۔ و بایں سبب او را خاتم انبیا کرد۔ کہ بعد از وے ہیچ پیغمبر نباشد۔ و ہمہ خلق را از جن و انس بمتابعت او فرمود۔ و او را سید ہمہ پیغمبراں گردانید ؎

اصل دوم در طلب علم

رسول خدا صلے اللہ علیہ وسلم فرمودہ است۔ کہ جستن علم فریضہ است بر جملہ مسلماناں۔ و علما اختلاف کردہ اند دریں کہ ایں علم چہ علم است۔ متکلماں گویند۔ کہ ایں علم کلام است۔ کہ معرفت حق تعالے بدیں حاصل آید۔ فقہا گویند۔ کہ علم فقہ است۔ کہ حلال از حرام

بایں جُدا نتواں کرد۔ مُحدِّثاں گویند۔ کہ علم کتاب و سُنّت است۔
کہ اصلِ علومِ شرعیّہ این است۔ صُوفیاں ہے گویند کہ علمِ احوالِ
دِل است۔ کہ راہِ بندہ بحق تعالےٰ اوّل وَے است۔ و اختیارِ
ما آن است۔ کہ ہیچ علم مخصوص نیست۔ و ایں ہمہ علم نیز
واجب نیست۔ لیکن ایں را تفصیلے است۔ کہ ایں اشکال باں
خیزد۔ بداں کہ ہر کہ مثلاً چاشتگاہ مُسلماں شود یا بالغ۔ ایں ہمہ
علمہا آموختن بر وَے واجب نشود۔ بلکہ در آں وقت واجب
شود بر وَے معنیٔ کلمہ۔ بعد ازیں دو نوع از علم واجب شُدن
گیرد۔ یکے بدِل تعلّق دارد۔ و یکے باعمالِ جوارح ❊ آنکہ باعمالِ
جوارح تعلّق دارد ۔ بدو قسم باشد۔ یکے کردنی است۔ کہ
مسائلِ نماز و روزہ وغیرِ آں بیاموزد و بداند۔ و اگر پیشہ دارد۔
علمِ آں پیشہ بر وَے واجب شود۔ دوُم علمِ نا کردنی است۔
کہ بداند حرام چیست و نا محرم کیست ❊ و علمے کہ بدِل تعلّق
دارد۔ دو جنس است۔ یکے باحوالِ دِل تعلّق دارد۔ و مثالِ
آں ایں بُوَد۔ کہ بداند۔ حقد و حسد و کبر و یکے گمانِ بد
بُردن حرام است۔ و امثالِ ایں۔ و ایں فرضِ عین باشد بر
ہمہ کس۔ کہ ہیچ کس از چنیں معانی خالی نباشد۔ و جنسِ دوُم
کہ باعتقاد تعلّق دارد۔ آں بُوَد۔ کہ اگر در اعتقاد شکّے پدید آید۔
باید کہ آں شک از دل دُور کند۔ ہرگاہ کہ آں شک در اعتقادے

باشد کہ واجب بُوَد در اصلِ خویش- یا در اعتقادے کہ شک در آں روا نبُوَد +

اصلِ سوم در طہارت

در کلامِ مجید اسُت کہ خدا[1] تعالےٰ پاکاں را دوست دارد- و رسُول صلّے اللہ علیہ وسلّم فرمُودہ- کہ پاکی[2] نیمۂ ایمان است- و بنائے[3] مسُلمانی بر پاکی است- پس گمان مبر کہ ایں ہمہ فضل و بزرگی پاکی را است کہ در تن و جامہ باشد باستعمالِ آب- بلکہ پاکی بر چہار طبقہ است + طبقۂ اوّل پاکیٔ سرِ دل است از ہرچہ جز حق تعالےٰ است- چنانکہ حق تعالےٰ گفت- بگو[4] اللہ- پس بگذار آنہا را- و مقصود ازیں آن است- کہ تا چوں دل از غیرِ حق تعالےٰ خالی شود- بحق تعالےٰ مشغول و مستغرق شود- و ایں درجۂ ایمانِ صدیقان است + طبقۂ دُوم پاکیٔ ظاہرِ دل است از اخلاقِ پلید- چوں حسد و کبر و ریا و حرص و عداوت و رعونت و غیرِ آں- تا آراستہ شود باخلاقِ پاک و پسندیدہ- چوں تواضع و قناعت و توبہ و صبر و خوف و رجا و محبت و غیرِ آں و ایں درجۂ ایمانِ متقیان است + طبقۂ سوم پاکیٔ جوارح و اندامہائے تن است از معاصی- چوں غیبت و دروغ و حرام خوردن و

---

[1] وَاللّٰہُ یُحِبُّ الْمُطَّہِّرِیْنَ + [2] اَلطُّہُوْرُ شَطْرُ الْاِیْمَانِ + [3] بُنِیَ الدِّیْنُ عَلَی النَّظَافَۃِ [4] قُلِ اللّٰہُ ثُمَّ ذَرْہُمْ

خیانت کردن و در نا محرم نگریستن و غیر آں - تا آراستہ شود
بادب و فرمانبرداری در ہمہ کارہا - و ایں درجۂ پارسایان است +
طبقۂ چہارم پاک داشتنِ تن و جامہ است از پلیدیہا - تا جملہ
تن آراستہ شود برکوع و سجود و ارکانِ نماز - و ایں درجۂ پاکیِٔ
مسلمانان است - کہ فرق میانِ مسلماں و کافر در معاملہ باین نماز
است - و ہر یک ازینہا یک نیمۂ ایمان است - پس باین وجہ معلوم
شود - کہ در ہمہ طبقہاے ایمان پاکی یک نیمۂ ایمان است +
اوّل طہارت از نجاست - بدانکہ جمادات ہمہ پاک است - مگر شرابے
کہ مستی کند - کہ اندک و بسیارِ آں پلید است - و ہرچہ جانور
است - ہمہ پاک است - مگر سگ و خوک و آں جانورے کہ بمیرد -
پلید است - مگر چہار چیز آدمی - ماہی - ملخ و ہرچہ او را خون
در تن رواں نیست - چوں مگس و کژدم و زنبور و کرمے کہ در
طعام افتد - و ہرچہ در باطنِ جانوراں مستحیل و گندیدہ شود -
ہمہ پلید است - مگر آنچہ اصلِ جانوراں باشد - چوں خایۂ مرغ
و کرمِ ابریشم - و ہرچہ گندیدہ نباشد - چوں عرق و اشک - پاک
است - و ہرچہ پلید است - با آں نماز نشاید +
دوم - طہارت از حدث است - و در آں پنج چیز باید دانستن
آداب قضاے حاجت - استنجا - وضو - غسل - تیمم +
سوم - طہارت از فضلاتِ تن است و آں دو نوع است.

نوعِ اوّل شوخہاست۔ و آں وَربیانِ مُوسے سر و محاسن باشد۔کہ بشانہ وآب و گِل وگرابہ زائل باید کرد۔اگر در گوشۂ چشم گِرد آید۔وقتِ وضو بانگشت پاک باید کرد۔ و اگر در گوش باشد۔چوں از گرابہ بر آید۔آں را تعہّد باید کرد۔و اگر در بینی و بُنِ دنداں بُوَد از تردی۔مسواک و مضمضہ و استنشاق بِبرَوَد۔وگر بر بندِ انگشتاں و پُشتِ پاے و پاشنہ گِرد آید۔یا در سرِ ناخُن و بر ہمہ تن بُوَد۔ازالتِ ایں ہمہ سُنّت است ٭

نوعِ دُوُم پاکی از فُضلات است۔و آں ہفت است۔اوّل مُوسے سر است۔و ستُردنِ آں اَولے۔مگر اہلِ شرف یعنی ساداتِ علوی را۔امّا بعضے ستُردن و ہر جاے مُوسے پراگندہ گُذاشتن بر عادتِ لشکریاں مکروہ است۔و ازاں نہے آمدہ۔دُوُم مُوسے سُبلت بالب راشت داشتن سُنّت است۔و فرو گُذاشتن نہے است۔سوم مُوسے زیرِ دست در ہر چہل رُوز کندن سُنّت است۔چوں در ابتدا عادت کُنند۔آساں شَوَد۔و اگر عادت نکردہ باشد۔ستُردن اَولے تر۔تا خُود را تعذیب نکردہ باشد۔چہارُم مُوسے زیرِ ناف۔و ازالۂ آں بستُردن یا بآہک سُنّت است۔و باید کہ از چہل رُوز تاخیر نکند۔پنجم ناخُن باز کردن است تا شوخ در آں گِرد نشوَد۔ششم ناف بُریدن است۔و آں در وقتِ ولادت بُوَد۔ہفتُم ختنہ کردن ٭

اصلِ چہارم در نماز

نماز سُتُونِ دینِ مسلمانی و بُنیادِ دین است۔و پیشرو و سیّدِ ہمہ

عبادات است۔ ہر کہ ایں پنج نمازِ فریضہ بشرطِ خود و بوقتِ خود بجا آورد۔ عہدے بستہ آمد او را با حق تعالیٰ کہ در امان و حمایتِ آں باشد۔ و چوں از کبائر دست بداشت۔ ہر گناہِ دیگر کہ بر وے رود۔ ایں پنج نماز کفارتِ آں باشد۔ رسول صلی اللہ علیہ وسلم گفت۔ مثلِ ایں پنج نماز چوں جوئے آبِ روان است۔ کہ بدرِ سرائے کسے بگذرد۔ و او ہر روز پنج بار خود را باآں مے شوید۔ ممکن بود کہ بر وے ہیچ شوخ بماند؟ گفتند۔ نے یا رسول اللہ۔ گفت۔ ایں پنج نماز گناہ را ہمچناں ببرد۔ کہ آب شوخ را۔ از وے صلی اللہ علیہ وسلم پرسیدند۔ کہ از کارہا کدام فاضل تر است؟ گفت نماز بوقتِ خود بپا داشتن۔ ہر کہ از آں دست بداشت۔ دینِ خود را ویران کرد۔ نیز فرمود کلیدِ بہشت نماز است۔ و گفت خدائے تعالیٰ بر بندگانِ خود ہیچ فریضہ نگردانید بعد از توحید دوست تر از نماز۔ و اگر چیزے دوست تر داشتے۔ فرشتگانِ خود را باآں مشغول کردے۔ و ایشاں ہمہ در نماز باشند۔ گروہے در رکوع۔ گروہے در سجود۔ گروہے ایستادہ۔ و گروہے نشستہ۔ و گفت ہر کہ یک نماز بعمد ترک کرد۔ کافر گشت۔ یعنی نزدیک شد باآں کہ اصلِ ایمانِ او بخلل شود۔ و گفت اوّل چیزے کہ در آں نگاہ کنند در روزِ قیامت۔ نماز بود۔ اگر تمام باشد و بشرط بود۔ بپذیرند۔ و دیگر اعمال تابعِ آں شود۔ چنانکہ بود۔ بپذیرند و اگر ناقص بود۔ بر روئے وے باز زنند با ہمہ اعمالِ دیگرش۔ و گفت

ہر کہ طہارت نیکو بکند و نماز بوقت خود بگذارد۔ و رکوع و سجود تمام
بجا آرد و بدل خاشع و متواضع گردد۔ نماز او مے رود تا بعرش
سفید و روشن۔ و مے گوید خدائے تعالے ترا نگاه دارد۔ چنانکہ تو
مرا نگاه داشتی۔ و ہر کہ نماز بوقت خود نکند۔ و طہارت نیکو نکند۔ و
رکوع و سجود بخشوع تمام بجا نیارد۔ آں نماز مے رود۔ تا آسمان سیاه شده
و مے گوید کہ خدائے تعالے ترا ضائع گرداند۔ چنانچہ مرا ضائع کردی تا آنکہ چوں خدائے
تعالے خواہد۔ آنگاه نماز وے را چوں جامہ کهنہ فراہم پیچند و بر روئے وے باز زنند
بدانکہ ظاہر اعمال نماز چوں کالبد صورت است۔ و ایں صورت
را حقیقتے است۔ کہ آں روح نماز است۔ و ہر عملے را از اعمال نماز
و ہر ذکرے را از اذکار روح دیگر است خاص۔ کہ اگر آں روح
نباشد۔ نماز ہمچو آدم مرده باشد۔ کہ کالبدے بیجان است۔ و اگر اصل
باشد۔ لیکن اعمال و آداب تمام نباشد۔ چوں آدمیے چشم کنده و
گوش و بینی بریده باشد۔ و اگر اعمال باشد۔ و روح و حقیقت آں
نباشد۔ ہمچناں بود۔ کہ چشم و گوش دارد۔ لیکن بینائی۔ و شنوائی ندارد۔
و اصل روح نماز خشوع است و حاضر داشتن دل در جملہ نماز۔
کہ مقصود از نماز راست داشتن دل است با حق سبحانہ تعالے و تازه
گردانیدن ذکر حق تعالے بر سبیل ہیبت و تعظیم۔ چنانکہ فرموده
و اقم الصلوٰة لذکری۔ نماز بر پائے دار برائے یاد من۔ و رسول
صلے اللہ علیہ وسلم فرموده۔ بسا کسے کہ نصیب او از نماز جز رنج و ماندگی

نبوَد۔ و این از آں باشد۔ کہ بکالبد نماز گذارد۔ و بدل غافل بوَد۔ و گفت بسیار کس باشد۔ کہ نماز گذارد۔ و از نمازِ او شش یکے یا دہ یکے بیش ننویسند۔ و آں مقدار نویسند۔ کہ بدل در آں حاضر بوَدہ باشد۔ و گفت نماز چناں کن کہ کسے وداع خواہد کرد۔ یعنی بایں نماز خود را و ہوائے خود را بلکہ ہرچہ جز حق است۔ ہمہ را وداع کن۔ و ہمگی خود را بنماز دِہ۔ در خبر است۔ ہرکہ نماز او را از فحشا و منکر باز ندارد۔ او را ہیچ فائدہ از نماز نبوَد۔ مگر دُوری از خدا تعالےٰ۔ پس ازیں جملہ بدانستی کہ نمازِ تمام باروح آں بوَد کہ دِل در ہمہ جا حاضر باشد ٭

اصلِ پنجم در زکوٰۃ

زکوٰۃ از ارکانِ مسلمانی بوَد۔ کہ رسول صلے اللہ علیہ وسلم گفت۔ بنائے اسلام بر پنج اصل است۔ کلمۂ لا اِلٰہَ اِلَّا اللہُ محمدٌ رسول اللہِ و نماز و زکوٰۃ و روزہ و حج۔ در خبر است کسانے کہ زر و سیم دارند و زکوٰۃ ندہند۔ ہر یکے را داغے بر سینہ نہند چنانکہ از پشت بیروں آید۔ و بر پشت نہند۔ چنانکہ از سینہ بیروں آید ٭

چنانکہ نماز را صورتے و حقیقتے ہست کہ آں حقیقت روحِ صورت بوَد۔ ہمچنیں زکوٰۃ را صورت و روح است۔ چوں کسے سِرّ و حقیقتِ زکوٰۃ نشناسد۔ صورتے بے روح بوَد و سِرِّ آں سہ چیز است ٭ یکے آنکہ خلق مامور اند بمحبتِ حق تعالےٰ چنانکہ ہیچ چیز را دوست تر

از خداوند ندارند۔ و ہیچ مومن نیست کہ ایں دعوے نکند۔ امّا دعوے را بہ نشانے و برہانے حاجت آید۔ تا ہر کسے بدعوے بیحاصل مغرور نشود۔ چوں مال یکے از محبوبات آدمی است و او را بایں بیازمودند۔ و گفتند کہ اگر صادقی در دوستی۔ ایں یک معشوق خود را فدا کن تا درجۂ خود در دوستیٔ حق تعالےٰ بشناسی۔ پس کسانے کہ ایں سر بشناختند۔ بسہ طبقہ شدند۔ اوّل صدیقان بودند کہ ایشان در دوستیٔ حق تعالےٰ ہرچہ داشتند۔ فدا کردند۔ و گفتند کہ از دویست درہم پنج درہم کارِ بخیلاں بود۔ دوم نیکمرداں بودند۔ کہ ایشان بیکبار خرچ کردن مال را قوت نداشتند۔ پس منتظرِ حاجاتِ فقرا و وجوہ خیرات مے بودند۔ و خود را با درویشاں برابر مے داشتند۔ سوم سرہ مرداں بودند کہ ایشاں بیش ازیں طاقت نداشتند۔ کہ از دویست درہم پنج درہم بدہند۔ بر فریضہ اقتصار کردند۔ و فرمان بدل خوشی و خرسندی بجا آوردند و ہیچ منت بر درویشاں ننہادند بزکوٰۃ دادن۔ و ایں درجہ بازپسین است +

دوم تطہیرِ دل است از پلیدیٔ بخل۔ چہ بخل در دل چوں نجاستے بود۔ کہ آں سبب نا شایستگیٔ وے است قربِ حضرتِ تعالےٰ را۔ چنانکہ نجاستِ ظاہر سبب نا شایستگیٔ قالب وے است حضرتِ نماز را۔ و دل از پلیدیٔ بخل پاک نشود۔ الّا بخرج کردنِ مال۔ و بدیں سبب زکوٰۃ پلیدیٔ بخل را ببرد +

سوم شکرِ نعمت است۔ کہ مال نعمتے است کہ در حقِ مومن سبب راحتِ

دُنیا و آخرت باشد۔ پس چنانکہ نماز و روزہ و حج شکرِ نعمتِ تن است۔ زکوٰۃ شکرِ نعمتِ مال است ❊

اصلِ ششم در روزہ

روزہ رکنے از ارکانِ مسلمانی است۔ رسول صلے اللہ علیہ وسلم گفت۔ حق تعالےٰ مے گوید۔ نیکوئی را بدہ مکافات کنم۔ تا ہفتصد۔ مگر روزہ کہ آن مرا است خاصۃً۔ و جزاے آن من دہم۔ و مے فرماید۔ اِنَّمَا یُوَفَّی الصَّابِرُوْنَ اَجْرَھُمْ بِغَیْرِ حِسَابٍ۔ مزدِ کسانے کہ از شہوت صبر کنند در ہیچ حساب و تقدیر نیاید۔ بلکہ از حد بیرون بود۔ و گفت صبر یک نیمۂ ایمان است۔ و روزہ یک نیمۂ صبر است۔ و گفت بوے دہانِ روزہ دار نزدِ حق تعالےٰ از بوے مشک خوشتر است۔ و حق تعالےٰ مے گوید بندۂ من شہوتِ طعام و شراب و شہوتِ خویش براے من گذاشتہ خاصۃً۔ و جزاے او من توانم داد ❊

روزہ بر سہ درجہ بود۔ روزۂ عوام ہمیں نگاہ داشتنِ بطن و فرج است و این کمترین درجات است۔ روزۂ خواص خواص کہ بلند ترین درجات است۔ این است۔ کہ دلِ خود را از اندیشۂ ہرچہ جز حق تعالےٰ است۔ نگاہ دارد و ہمگیِ خود بوے دہد۔ و از ہرچہ جز وے است۔ بظاہر و باطن روزہ دارد۔ و این درجۂ انبیا و صدیقان است۔ ہرکسے بدین نرسد۔ روزۂ خواص این است۔

کہ ہمہ جوارح خود را از ناشایست باز دارد۔ چنانکہ چشم را نگاہ دارد از ہرچہ او را از خدائے تعالٰی باز دارد۔ خاصّۃً ازاں چیزے کہ از آں شہوت خیزد۔ و زبان را نگاہ دارد از بیہودہ گفتن۔ و نشاید شنیدن ہرچہ نشاید گفتن۔ و دست و پا و ہمہ جوارح نا شایست نباید کرد۔ و ہرکہ روزہ دارد و چنیں کارہا کند مثلِ او چوں بیمارے بود۔ کہ از میوہ خوردن حذر کند و زہر بخورد۔ بوقتِ افطار حرام و مشتبہ نخورد۔ و از حلالِ خالص نیز بسیار نخورد۔ کہ چوں بشب تدارکِ قوتِ شدۂ روز کند۔ مقصود حاصل نشود۔ زیراکہ مقصود از روزہ ضعیف گردانیدنِ شہوات است۔ و چوں افطار کند۔ دلِ او میانِ بیم و امید معلق بود کہ نداند کہ روزہ پذیرفتہ اند یا نہ۔

اصلِ ہفتم در حج

حج از ارکانِ مسلمانی است و عبادتِ عمر است۔ رسول صلّے اللہ علیہ وسلم فرمود۔ ہرکہ حج کند بے آنکہ تن بفسق آلودہ کند و زبان بہ بیہودہ و ناشایستہ مشغول کند۔ از ہمہ گناہاں بیروں آید۔ چنانکہ آں روز کہ از مادر زائیدہ بود۔ و گفت بسیار گناہ ہست کہ آں را ہیچ کفارت نکند مگر ایستادن در عرفات۔ و گفت ہرکہ از خانہ بیروں آید بر اندیشۂ حج۔ و در راہ بمیرد۔ تا قیامت ہر سالے او را حج و عمرہ بنویسند۔ و ہرکہ در مکہ بمیرد یا در مدینہ۔ او را نہ عرض بود نہ حساب۔ و گفت یک حجِ مبرور بہتر از دنیا و ہرچہ در آن است۔ و آں را جزا نبود۔ مگر بہشت۔

درین عبادت اہلِ اسلام را کارہا فرمودہ اند۔ کہ ہیچ عقل باں راہ نیابد۔ چوں سنگ انداختن و میانِ صفا و مروہ دویدن۔ و دراں حکمت آں است کہ ہر چہ عقل باں راہ یابد نفس را نیز باں اُنسے باشد۔ چوں بداند۔ کہ در زکوٰۃ رفقِ درویشاں است۔ و در نماز تواضع خدائے جہان است۔ و در روزہ مزاحمت وکسرِ لشکرِ شیطان است۔ طبع وے بر موافقتِ عقل حرکت کند۔ امّا کمالِ بندگی آں بود کہ بمحض فرماں کار کند۔ کہ متقاضی از باطنِ او پیدا نباشد۔ و رمے و سعی ازیں جملہ است۔ کہ جز بمحض بندگی نتواں کرد +

اصلِ ہشتم در قرآں خواندن

قرآں خواندن فاضل ترینِ عبادات است خاصۃً کہ در نماز بود بر پا ایستادہ۔ و رسول صلّے اللہُ علیہ وسلّم گفتہ۔ کہ فاضل ترینِ عباداتِ اُمّتِ من قرآں خواندن است۔ و گفت ہر کرا نعمتِ قرآن دادند و پندارد کہ ہیچ کس را بزرگ تر از آنچہ او را دادہ اند۔ چیزے دادہ اند۔ خرد داشتہ باشد چیزے را کہ حق تعالےٰ بزرگ داشتہ۔ و گفت روز قیامت ہیچ شفیع نیست نزدِ حقِ تعالےٰ بزرگتر از قرآن پیغمبر نہ فرشتہ و نہ غیرِ ایشاں۔ و گفتہ حق تعالےٰ مے گوید۔ ہر کہ را قرآں خواندن از دعا کردن باز دارد۔ آنچہ فاضل ترینِ ثوابِ شاکران است۔ او را عطا کنم۔ و گفت آں سرور صلّے اللہُ علیہِ وسلّم ایں دلہا زنگار گیرد ہمچو آہن۔ گفتند یا رسول اللہ بچہ زدودہ شود۔ گفت بہ خواندنِ قرآں و یاد کردنِ مرگ +

اِنتخاب از رُقعاتِ عالمگیر

رُقعه ۱- فرزندِ[1] عالی جاه- اسپِ تُرکی که این مرتبه فرستاده اند- صورت و سیرتِ خُوب دارد- از اسپِ اوّلیں هم خُوب بر آمد- سُبک سیر نام گذاشتیم که اِسم با مُسمّٰے باشد +

رُقعه ۲- فدویٔ[2] درگاه- مُخلص خاں بیمار است- برای عیادتِ آں مُخلص باید رفت- و از طرفِ ما نیز احوال پُرسید- ایں مرحوم فہمیدہ اند- سلیقۂ عرضِ او اعلیٰ[3] حضرت را بِسیار خُوش مے آمد- جاے آں است که جوہرِ دیانت و فدویت چُنانچه باید- دارد- خُدا شفا دہاد- پسرش اِمروز نیامده- کُجا ست و در چه کار- او را بطورِ او نباید گُذاشت- تربیت باید نمُود- چند سیپاره حِفظ کرده بُود- نشود فراموش کُند +

رُقعه ۳- فدویٔ با اِخلاص- مرحمت خاں اِمروز لباسِ فاخره پوشیده بحضور آمده بُود- دامنِ جامه آں قدر دراز داشت که پا بنظر نمے آمد- بمحرم خاں فرمُودیم که دو گره از دامنِ آں کوته عقل

---

۱ مُراد از اعظم شاه پسرِ سوّمیں + ۲ مُراد از اسد خاں وزیرِ الممالک + ۳ مُراد از شاه جہاں پادشاه پدرش +

وجود کُند - آں قدوسی باو بگوید کہ دامن بدستور یکہ در حُضُور مُقرّر است - ہماں قدر داشتہ باشد - و اِلّا قدم در غُسلخانہ نگذارد - مرد را باید کہ اُلفت بالباسِ سادہ پُرکار داشتہ باشد - زینت و تکلّف خاصۂ زنان است - و بہانہا ے زیبا - و حرفہاے دیگر ہم مُناسبِ ایں مقام بطریقِ موعظت بگوشِ او باید خواند *

رُقعہ ۴ - فرزند عالی جاہ[1] سلّمہُ اللہ - براے فرزند زادہ بنویسند اِمرُوز ہماں بہ کہ فردا بکار آید - و فردا ہماں بکار آید کہ اِمرُوز بعمل آید *

رُقعہ ۵ - فرزند زادۂ[2] عظیم ہمچو من غافل از خُداے کریم - ظُلم بر خلق کہ ودیعتِ خالق است - خُوب نیست - خاصہ ابناے مُلُوک را اِرتکابِ آں بسیار بد - مسائلِ حقّیتِ اَلمَوتُ حقٌّ و اَلبَعثُ حقٌّ والصِّراطُ حقٌّ و الجزاءُ حقٌّ بِالشّرِ والخَیرِ ہموارہ منظُورِ نظر باید داشت - و ہر ساعت خُود را از رفتنیہا باید پنداشت - تا گُلہاے متمنّیات از صرصرِ آہِ مظلُومان نریزد - ایں سوداے خاص از کُجا آموختند - نہ جدّ شُما دارد و نہ پدرِ شُما - بہتر آن است کہ دماغ ازیں سودا بپردازید - ما خُود شُما را بہتر از دیگران می‌دانستیم و شُدنی مے انگاشتیم - مصرعہ

[illegible] بود از ہیچ تا پیدا شدیم

---

[1] مراد از محمد بیدار بخت پسرِ کلانِ محمد اعظم شاہ [2] مراد از شاہزادہ محمد عظیم پسرِ دوم محمد معظم بہادر شاہ

رُقعہ ۶ ۔ مہین [۱] پُورِ خلافت ۔ باوُجودِ سلامتِ نفس فتح اللّٰہ خاں را چرا ناخوُش کردید ۔ ما در ایّامِ پادشاہزادگی با اُمرا ہمچو سلُوک میکردیم کہ ہمہ راضی بُودند ۔ و در حُضُور و غیبت بخوشدِلی تعریف و توصیفِ ما مے کردند ۔ شما مِثلِ فتح اللّٰہ خانے سپاہیٔ جگرداری ہمہ کارہ را کہ بکارِ عُمدۂ شُما مے آید ۔ شکستہ دِل نمُودہ اید ۔

فرد

گر صد ہزار لعل و گُہر بیدہی چہ سُود
دِل را شکستہ ٔ نہ کہ گوہر شکستہ ٔ

مضٰے ما مضٰے ۔ اگر حالا ہم دِلجوئی کُنید ۔ بہتر و برائے اِصلاحِ کار مُفید تر است ۔ بیت

نصیحتے کُنمت بشنو و بہانہ مگیر
کہ ہرچہ ناصحِ مُشفق بگویدت بپذیر

بیشتر ہرچہ رِضا وَالسَّلَامُ عَلٰی مَنِ اتَّبَعَ الْھُدٰی ۔

رُقعہ ۷ ۔ فِدویٔ با اِخلاص ۔ شب ابُو الوفا عرض کرد ۔ کہ اسبابِ جا نماز خانہ مُنتقل و فرسُودہ شُد ۔ دیگر کار خانجات تیار باشد ۔ و ہمیں کار خانۂ تیار داشتنی مُندرس شوُد ۔ از مُستاتانی

---

[۱] مُراد از محمّد مُعظم بہادُر شاہ شاہِ عالم پسرِ دُوُم عالمگیر کہ بعد از آں ہموں تخت نشین شُد ۔ و چوُں پسرِ اوّلیں شاہزادہ محمّد سُلطان قید شُدہ بُود ۔ ہمیں ولیعہد بُود ۔

بعید است - بخانساماں زود حکم رساند کہ ہرچہ در کار باشد
باظہارِ داروغہ سرانجام نماید - مصرعہ
حیف صد حیف کہ ما دیر خبردار شدیم

رقعہ ۸ - فقیرِ شیفتہ بہرہ از علم ندارد - و زاہدِ خشک معلوم مے شود
شاید کہ ایں ہمہ بریا باشد - اکثر اقوال و افعالِ او کہ یکے
از آنہا ردِّ فتوح است - خلافِ شرع بُود - خلیفۂ وقت
امینِ بیتُ المال است - ہرچہ بکسے دہد - بر و حلال است -
و اگر از محصولِ چند دہ - کہ بفتواے علماے ملت و
مشورتِ امراے شریکِ مُلک و دولت براے خود اختیار
نمودہ آں را صرفِ خاص قرار دادہ باشد - مروت کند -
نیز حلال - خاصۂ بدرویشِ بے پر و بال - چہ طور حرام
تواں گفت - وجہش بپرسد - اگر معقول گوید - غرض نماید -
تا ایں مغلوبِ نفس ہم معقول خود کند - و الّا ہمچو مبتدعاں
را کہ از خود چیزہا تراشند و نسبت بشرع دہند - تنبیہ باید
کرد - سلطان محمود غفر اللّٰہُ لہٗ ذنوبہٗ سنت مذہباں و
مبتدعاں را در مجلس راہ نمیداد - بل در ولایت خود جا نمیداد -
تا دیگراں آنہارا بصورتِ فقیر دیدہ گمراہ نشوند - و ایشاں نیز
مجالِ گمراہ کردن نیابند *

اَللّٰھُمَّ اِھْدِنَا الصِّرَاطَ الْمُسْتَقِیْمَ وَالسَّلَامُ عَلٰی اَھْلِ الرِّضَاءِ وَ التَّسْلِیْمِ *

انتخاب از سفرنامۂ[1] حکیم ناصر خسرو علوی بلخی

چنیں گوید ابو معین ناصر بن خسرو تاب اللہ علیہ کہ من مردے دبیر پیشہ بودم۔ و از جملۂ متصرفان در اعمال و اموال سلطانی۔ و بکارہاے دیوانی مشغول بودم۔ و مدتے در آں شغل مباشرت نمودہ درمیان اقران شہرتے یافتہ۔ در ربیع الآخر سنہ چہار صد و سی و ہفت کہ آں زماں امیر خراساں ابو سلیمان جغری بک داؤد بن میکائیل بن سلجوق بود۔ از مرو بشغل دیوانی بجوز جاناں شدم۔ و قرب یک ماہ ببودم۔ و شراب پیوستہ خوردمے۔ پیغمبر صلے اللہ علیہ وسلم مے فرماید۔ راستے بگوئید اگرچہ مضر بحق شما باشد +

شبے در خواب دیدم۔ کہ یکے مرا گفتے۔ چند خواہی خوردن ازیں شراب۔ کہ خرد از مردم زائل کند۔ اگر بہوش باشی۔ بہتر۔ من جواب گفتم۔ کہ حکما جز ایں چیزے نتوانستند ساخت۔ کہ اندوہ دنیا کم کند۔ جواب دادے۔ کہ در بیخودی و بیہوشی راحتے نباشد۔ حکیم نتواں گفت کسے را کہ مردم را بہ بیہوشی رہنموں باشد۔ بلکہ چیزے باید طلبید۔ کہ خرد و ہوش بیفزاید۔ گفتم۔ کہ من ایں را از کجا آرم۔ گفت جویندہ یابندہ باشد۔ و پس بسوے قبلہ اشارت

[1] یہ کتاب مولانا الطاف حسین صاحب متخلص بہ حالی سے ۱۲ ار کو مل سکتی ہے +

کرد ۔ و دیگر سخن نگفت ۔ چوں از خواب بیدار شدم ۔ آں حال تمام
بر یادم بود ۔ بر من کار کرد ۔ و با خود گفتم کہ از خواب دوشیں
بیدار شدم ۔ باید کہ از خواب چہل سالہ نیز بیدار گردم ۔ اندیشیدم
کہ تا ہمہ افعال و اعمال خود بدل نکنم ۔ فرجے نیابم ۔ روز پنجشنبہ
جمادی الآخر سر و تن بشستم و بہ مسجد جامع شدم ۔ و نماز کردم ۔
و یاری خواستم از باری تبارک و تعالیٰ بگزاردن آنچہ بر من واجب
است ۔ و دست باز داشتن از منہیات و ناشایست ۔ پس بمرو
رفتم ۔ و از آں شغل کہ بعہدۂ من بود ۔ معاف خواستم ۔ حسابے کہ
بود ۔ جواب گفتم ۔ و از دنیاوی آنچہ بود ۔ ترک کردم ۔ الا اندکِ ضروری ۔

بست و سوم شعبان بیروں آمدم ۔ و غرۂ ذی الحجہ بہ
سمناں آمدم ۔ آنجا مدتے مقام کردم ۔ و طلب اہلِ علم کردم ۔
مردے نشاں دادند ۔ کہ او را استاد علی نسائی مے گفتند ۔ نزدیک
وے شدم ۔ مردے جواں بود ۔ سخن بزبانِ پارسی ہمے گفت
بزبانِ اہلِ دیلم ۔ موے کشودہ جمعے پیش وے حاضر ۔ گروہے اقلیدس
مے خواندند ۔ و گروہے طب و گروہے حساب ۔

ششم محرم سنہ چہار صد و سی و ہشت بہ قزوین رسیدم ۔
باغستانِ بسیار داشت بے دیوار و خار ۔ و ہیچ چیز کہ مانع شود
در رفتن راہ ۔ نہ بود ۔ و قزوین را شہرے نیکو دیدم ۔ باروئے[1] حصین

---

[1] فصیل

و کنگره بر آں نهاده - بازارها خوب - اِلّا آنکه آب در وے اندک بود در کاریز بزیر زمین ÷

دوازدهم محرم از آنجا برفتم - بستم صفر به تبریز رسیدم - که از آذر بائیجاں شهرے است آباداں - طول و عرضش بگام پیمودم هر یک هزار و چهار صد بود - در آنجا قطران نام شاعرے را دیدم شعرے نیک مے گفت - امّا زبانِ فارسی نیکو نمیدانست - پیشِ من آمد - دیوانِ منجیک و دیوانِ دقیقی بیاورد - و پیشِ من بخواند - و هر معنی که او را مشکل بود - از من پرسید - با او بگفتم - شرح آں بنوشت - و اشعارِ خود بر من خواند ÷

بعدِ دو ماه از تبریز روانه شده به رباطی رسیدیم - برف و سرمایے عظیم بود - و در صحرا در پیشِ شهر مقدارے راه چوبی بزمین فرو برده بودند - تا مردم روزِ برف و دمه بر هنجارِ آں چوب مے روند - از آنجا بشهرِ بطلیس رسیدم - به دره در نهاده بود - آنجا عسل خریدیم - صد من به یک دینار برآمده بود بآں حساب که بما بفروختند - و گفتند که درین شهر کس باشد که او را در یک سال سی صد چهار صد خیک عسل حاصل شود ÷

باز از آنجا برفتیم - تا بجائے رسیدیم که آنجا مسجدے بود - مے گفتند - اُویس قرنی قدس اللّٰه روحهٗ ساخته است - و در آں حدود

---

۵۱ جوئبار آب پاشی ÷ ۵۲ کُر ÷ ۵۳ نشان ÷ ۵۴ آباد ÷ ۵۵ سیر ÷ ۵۶ مشک ÷

مردم را دیدم کہ در کوہ سیگردیدند۔ و چوبے چوں درخت سرو مے بریدند۔ پرسیدم۔ ازیں چہ میکنید؟ گفتند۔ ایں چوب را یک سر در آتش میکنیم و از دیگر سر آں قطران[1] بیروں مے آید۔ ہمہ در چاہ جمع میکنیم و از آں چاہ در ظروف میکنیم و باطراف مے بریم ٭

سوم رجب از فرات بگذشتیم و بشہر حلب رفتیم کہ شہریست نیکو۔ بارۂ عظیم دارد۔ و قلعۂ عظیم ہمہ بر سر کوہ نہادہ۔ ہمہ آباداں و بناہا بر سر ہم نہادہ۔ و آں شہر باجگاہ است میانِ بلادِ شام و روم و دیارِ بکر و مصر و عراق۔ و ازیں ہمہ بلاد تجّار و بازرگاناں آنجا آیند ٭

یازدہم رجب از حلب بیروں شدیم۔ بہ پانزدہ فرسنگ دہے بود معرۃ النّعمان۔ بارۂ[2] سنگیں داشت۔ شہرے آباداں۔ بازارہاے او بسیار معمور دیدم۔ و مسجدِ آدینۂ شہر بر بلندی نہادہ است میانِ شہر۔ کہ از ہر جانب کہ خواہند۔ بمسجد در شوند۔ سیزدہ درجہ بر بالا باید شد۔ و کشاورزیِ ایشاں ہمہ گندم است و بسیار است۔ درختِ انجیر و زیتون و پستہ و بادام و انگور فراواں است۔ و آبِ شہر از باراں و چاہ باشد۔ در آں مردے بود۔ کہ ابوالعلا معری میگفتند۔ نابینا بود۔ و رئیسِ شہر او بود۔ نعمتے

---

[1] روغنِ چیڑ ٭ [2] فصیل ٭

بسیار داشت - و بندگان و کارگران فراوان - و خود ہمہ شہر او را چوں بندگاں بودند - و خود طریق زہد پیش گرفتہ بود - گلیمے پوشیدہ در خانہ نشستہ بیم من نان جویں مے خورد - من ایں معنی شنیدم - کہ در سرائے باز نہادہ است - و نوّاب و ملازمان او کارِ شہر مے سازند - مگر بکلیات کہ رجوع باو بیکنند - و وَے نعمتِ خویش از ہیچ کس دریغ ندارد - و خود صائمُ الدّہر و قائمُ اللّیل باشد و ہیچ شغلِ دنیا مشغول نشود - و ایں مرد در شعر و ادب بدرجہ ایست کہ افاضلِ شام و مغرب و عراق معترف اند - کہ دریں عصر کسے بپایۂ او نبودہ است و نیست - پیوستہ زیادت از دویست کس از اطراف آمدہ باشند - و پیشِ او ادب و شعر خوانند - و شنیدم کہ او را زیادت از صد ہزار بیت و شعر باشد - کسے از وَے پرسید - کہ ایزدِ تبارک و تعالٰی ایں ہمہ مال و نعمت ترا دادہ است - چہ سبب است - کہ مردم را مے دہی و خویشتن نمیخوری؟ جواب داد کہ مرا بیش ازیں نیست کہ میخورم - و چوں من آنجا رسیدم - آں مرد ہنوز در حیات بود +

از آنجا بشہرِ حما شدیم - پنجم شعبان بشہرِ طرابلس رسیدیم - حوالئے شہر ہمہ کشاورزی و بساتین و اشجار بود و نیشکر بسیار بود - و درختانِ نارنج و ترنج و موز و لیمو و خرما - شیرۂ نیشکر در آں وقت میگرفتند - شہرِ طرابلس چناں ساختہ اند - کہ سہ جانبِ او با

سلہ کیلہ +

آب دریا شست۔ کہ چوں آبِ دریا موج زند بیلغے بر باروے شہر بر رود۔ و یک جانب کہ با خشک دارد۔ کندۂ[1] عظیم کردہ اند و در آہنیں محکم بر آں نہادہ۔ کوچہا و بازارہا نیکو و پاکیزہ کہ گوئی ہر یکے قصریست آراستہ۔ و ہر طعام و میوہ و ماکول کہ در عجم دیدہ بودم۔ ہمہ آنجا بود۔ بل بصد درجہ بیشتر۔ و درمیانِ شہر مسجدے آدینہ عظیم۔ پاکیزہ و نیکو آراستہ و حصین۔ و در ساحتِ مسجد قبۂ بزرگ ساختہ۔ و در زیرِ قبہ حوضے است از رخام۔ و درمیانش فوارۂ برنجیں بر آمدہ۔ و در بازار مشرعۂ[2] ساختہ است کہ بہ پنج نائژہ آب بسیار بیروں مے آید۔ کہ مردم بر میگیرند۔ و فاضل بر زمین مے گذرد و بدریا در مے رود۔ و گفتند۔ کہ بست ہزار مردم دریں شہر است۔ آنجا کاغذ نیکو سازند مثل کاغذِ سمرقندی بل بہتر۔ و ایں شہر تعلق بسلطانِ مصر داشت۔ ہمیشہ لشکرے از آں سلطان آنجا نشستہ باشد۔ و سالارے بر سرِ آں لشکر۔ تا شہر را از دشمن نگاہدارند۔ و باجگاہے است آنجا کہ کشتیہائے کہ از اطرافِ روم و فرنگ و اندلس و مغرب بیاید۔ عشر بسلطان دہند۔ و ارزاقِ لشکر ازآں باشد و سلطان را آنجا کشتیہا باشد کہ بروم و سقلیہ و مغرب روند۔ و تجارت کنند ؛

پس ازیں شہر برفتم۔ و بشہرِ بروت رسیدیم۔ طاقے سنگیں

---

[1] خندق ؛ [2] جائے بر آمدنِ آب ؛

دیدم۔ چنانکہ راہ بمیانِ آں طاق بیروں مے رفت۔ بالاے آں طاق پنجاہ گز تقدیر کردم۔ و ایں بنا را از خشت بمقدار بست گز برآوردہ اند۔ و بر سر آں اُستوانہاے رخام برپا کردہ۔ سر یکے ہشت گز۔ و بر سر ایں ستونہا طاق زدہ است بدو جانب۔ ہمہ از سنگِ مہندم[1]۔ چنانکہ ہیچ گچ و گل درآں میاں نیست۔ و بعد ازآں طاقے عظیم بر بالاے آں طاقہا بمیانہ راست ساختہ اند۔ ایں ہمہ سنگہا را کندہ کاری و نقاشی خوب کردہ۔ پرسیدم کہ ایں چہ جاے است۔ گفتند کہ شنیدہ ایم ایں درِ باغ فرعون بودہ است ٭

پس ازآں بشہرِ صیدا رسیدیم۔ ہم بر لبِ دریا۔ نیشکر بسیار کشتہ بودند۔ بارۂ سنگین محکم دارد۔ و سہ دروازہ۔ و مسجدِ آدینہ خوب و بارَوحے[2] تمام۔ ہمہ مسجد حصیرہاے منقش انداختہ۔ و بازارے نیکو آراستہ۔ و باغستاں و اشجار چناں بود۔ کہ گوئی پادشاہے باغے ساختہ است بہوس۔ و کوشکے درآں برآوردہ۔ و بیشتر درخت ہا بپر بار بود ٭

چوں ازآنجا پنج فرسنگ بشدیم۔ بشہرِ صور رسیدیم۔ کہ در کنارِ دریا چناں بود۔ کہ بارۂ شہرستاں صد گز بیش بر زمینِ خشک نبود۔ باقی اندر آبِ دریا بود۔ و بارۂ سنگیں تراشیدہ۔ و درزہاے آں را بقیر گذاشتہ۔ تا آب در نیاید۔ پنج شش طبقہ بر سرِ

---

[1] سڈول ٭ [2] لطف ٭

یک دیگر۔ و فوارۂ بسیار ساختہ و بازارہاے نیکو۔ و نعمت فراواں دریں شہر صور معروف است بمال و توانگری درمیان شہرہاے ساحل شام ٭

از آنجا ہفت فرسنگ برفتیم۔ بشہرستان عکہ رسیدیم۔ و آنجا مدینۂ عکا نویسند۔ شہر بر بلندی نہادہ۔ و مسجدے آدینہ درمیان شہر است۔ و از ہمہ شہر بلند تر است۔ و استونہا ہمہ رخام است۔ و بر دست راست قبلہ از بیروں قبر صالح پیغمبر است علیہ السلام۔ و ساحت مسجد بعضے فرش سنگ انداختہ و بعضے دیگر بسبزی کشتہ۔ بارۂ شہر بغایت محکم۔ و جانب غربی و جنوبیٔ آں با دریا است۔ و بر جانب جنوب مینا ست۔ و آں چیزیست۔ کہ جہت محافظت کشتیہا ساختہ اند مانند اصطبل۔ کہ پشت بر شہرستان دارد و دیوارہا بر لب آب دریا برآمدہ۔ و درگاہے پنجاہ گز بگذاشتہ بے دیوار۔ الّا آں کہ زنجیرہا ازیں دیوار بداں دیوار کشیدہ اند۔ کہ چوں خواہند۔ کہ کشتی در مینا آید۔ زنجیرہا سست کنند۔ تا بزیر آب فرو روند۔ و کشتی بر سر آں زنجیر از آب بگذرد و باز زنجیر بکشند۔ تا کسے بیگانہ قصد ایں کشتیہا نتواند کرد ٭

سوے مشرق ایں شہر کوہیست کہ اندر آں مشاہد انبیا ست علیہم السلام۔ و ایں موضع از راہ بر کنارہ است۔ مرا قصد افتاد۔ کہ آں مزارہاے متبرک را بہ بینم۔ و برکات آں از حضرت

ایزد تبارک و تعالیٰ بجویم۔ مزدوبانِ علہ گفتند۔ آنجا قومے مُقیمند در راہ باشند۔ کہ ہرکرا غریب ببینند۔ تعرّض رسانند۔ و اگر چیزے داشتہ باشند۔ بستانند۔ من نفقہ کہ داشتم۔ در مسجدِ علہ نہادم۔ و از شہر بیرون شُدم۔ رُوزِ شنبہ ہشت و سوم شعبان اوّلِ رُوز زیارت قبرِ علک کردم۔ کہ بانیٔ شہرستان و یکے از صالحاں و بُزرگاں بُودہ است۔ و چوں با من دلیلے نبُود۔ کہ آں راہ داند۔ مُتحیّر مے بُودم۔ ناگاہ از فضلِ باری تبارک و تعالیٰ ہماں رُوز مردے عجمی با من پیوست۔ کہ او از آوز بائیجان بُود۔ و یکبار آں مزاراتِ مُتبرّکہ را دریافتہ۔ دوم کرّت بداں عزیمت رُوے بداں جانب آوردہ بُود۔ بداں مَوہبت شُکرِ باری را تبارک و تعالیٰ دو رکعتِ نماز بگذاردم۔ و سجدۂ شکر کردم۔ کہ مرا توفیق میداد۔ تا بر عزمے کہ کردہ بُودم۔ وفا مے کردم۔

بدیہے رسیدیم۔ کہ آں را بروت مے گفتند۔ آنجا قبرِ عیص و شمعُون علیہما السّلام را زیارت کردم و ازآنجا بمغارک رسیدم۔ کہ آں را وامُوں میگفتند۔ آنجا نیز زیارت کردم۔ کہ گفتند قبرِ ذُوالکفل است علیہِ السّلام۔ و ازآنجا بدیہے دیگر رسیدم۔ کہ آں را اعبلیں میگفتند۔ و قبرِ ہُود علیہِ السّلام آنجا بُود۔ زیارتِ آں دریافتم۔ اندر حظیرۂ[۱] او درختے خرتُوت[۲] بُود۔ و قبرِ عُزیر علیہِ السّلام آنجا بُود۔ زیارتِ آں کردم۔ و رُوے بسُوے جنوب بردفتم۔ بدیہے دیگر رسیدم

---

[۱] حُجرہ۔ [۲] تُوتِ بُزرگ زبُوں بے مزہ۔

که آں را خطیره میگفتند۔ و بر جانبِ مغربیئ ایں ده درهٔ بود۔
و درآں دره چشمهٔ آب بود پاکیزه۔ که از سنگ بروں مے آمد۔ و
برابرِ چشمه بر سرِ سنگ مسجدے کرده اند۔ و درآں مسجد دوخانه
است از سنگ ساخته و سقفِ سنگیں درزده۔ و درے کوچک
بر آنجا نهاده۔ چنانکه مرد بدشواری در تواند رفتن۔ و دو قبر نزدیکِ
یکدیگر آنجا نهاده۔ یکے از آنِ شعیب علیهِ السّلام۔ و دیگرے از آنِ
دخترش که زنِ موسیٰ علیهِ السّلام بود۔ مردمِ آں دِه آں مسجد
و مزار را تعهدِ نیکو کنند از پاک داشتن و چراغ نهادن وغیره +
و ازآنجا بدیهے شدم که آں را اربل میگفتند و بر جانبِ
قبلئِ آں دِه کوهے بود۔ و اندر آں کوه حظیره که درآں چهار گور
نهاده بود از آنِ فرزندانِ یعقوب علیهِ السّلام۔ ازآنجا برفتم۔ تلے
دیدم۔ و زیرِ آں تلّ غارے بود۔ که قبرِ مادرِ موسیٰ علیهِ السّلام
درآں غار بود۔ زیارتِ آنجا دریافتم +
و ازآنجا برفتم در طبریه که شهریست بر کنارِ دریا۔ ودرمیانِ شهر
مسجدِ آدینه است۔ و بر درِ مسجد چشمه ایست۔ و بر سرِ آں
چشمه گرمابه ساخته اند۔ و آب چناں گرم است۔ که تا آب سرد
بیامیزند۔ بر خود نتواں ریخت۔ گویند آں گرمابه سلیمان بن داؤد
علیهما السّلام ساخته است۔ و من درآں گرمابه رسیدم۔ و اندر شهرِ
طبریه مسجدے پاکیزه است۔ که آں را مسجدِ یاسمن گویند۔

در میانِ مسجد دُکانے بزرگ است۔ و بر وے محرابہا ساختہ و گرد بر گردِ آں دُکاں یاسمن نشاندہ۔ و رواقے است بر جانبِ مشرق۔ قبرِ یوشع بن نون علیہ السلام آنجا است۔ و در زیر آں دُکاں قبرِ ہفتاد پیغمبر است علیہم السلام۔ کہ بنی اسرائیل ایشاں را کُشتہ اند۔ و در شہرِ طبریہ حصیر سازند۔ کہ مصلّاے نمازی از آں است۔ ہمانجا بہ پنج دینار مغربی بخرند ٭

باز از طبریہ بدیہے رسیدم کہ آں را کفرکنہ میگفتند۔ و جانبِ جنوبِ ایں دِہ پُشتہ ایست۔ و بر سرِ آں پُشتہ صومعہ ساختہ اند نیکو۔ و درے استوار بر آنجا نہادہ۔ و گورِ یونس نبی علیہ السلام در آنجا ست۔ چوں آں زیارت دریافتم۔ بہ عکہ باز آمدم۔ و یک روز ماندہ از آنجا برفتم ٭

روزِ یک شنبہ غرۂ رمضاں بہ رملہ رسیدیم۔ و آں شہرستانے بزرگ است از لبِ دریا سہ فرسنگ نہادہ۔ بارۂ حصین از سنگ و گچ دارد۔ آب ایشاں از باراں باشد۔ و اندر ہر سرائے حوضے باشد۔ کہ آب باراں بگیرند۔ و ہمیشہ از آب ذخیرہ باشد۔ درمیانِ مسجدِ آدینہ حوضہاے بزرگ است۔ کہ چوں پُر آب باشد۔ ہر کہ خواہد۔ برگیرد۔ و دریں شہر رُخام بسیار است و رُخام را بارہ مے برند۔ کہ دنداں ندارد۔ و آنجا نوعے از انجیر

سلہ صحن چبوترہ ٭

شت - کہ چہ از آن ہیچ جا نباشد - و از آن جا بہ ہمہ اطراف بلاد مے برند - و ایں شہر رملہ را بہ ولایتِ شام فلسطین مے گویند +

سیوم رمضان از رملہ برفتیم - روے بر بالا کردہ - تا آنکہ صحرایے عظیم در پیش آمد - بعضے سنگلاخ و بعضے خاکناک - بر سر کوہ شہرِ بیت المقدس نہادہ - خامسِ رمضان در آن شدیم +

بیت المقدس را اہلِ شام قدس گویند - و از اہلِ آن ولایات کسے کہ بحج نتواند رفتن - در ہماں موسم بقدس حاضر شود - و بموقف بایستد - و قربانِ عید کند - و سال باشد - کہ زیادت از بیست ہزار خلق در اوائلِ ماہِ ذی الحج آنجا حاضر شوند - و فرزنداں را آنجا برند - و سنت کنند - و از دیارِ روم و دیگر بقاع ہمہ ترسایاں و جہودانِ بسیار آنجا روند بزیارتِ کلیسا و کنشت - کہ آنجا شت +

سواد و روستاق[1] بیت المقدس ہمہ کوہستانست - ہمہ کشاورزی و درختِ زیتون و انجیر وغیرہ تمامت بے آب است - و نعمتہاے فراواں و ارزاں باشد - و کدخدایاں باشند - کہ ہر یک پنجاہ ہزار من روغنِ زیتون در چاہہا و حوضہا پر کنند - و از آنجا باطرافِ عالم برند +

بیت المقدس شہریست بر سر کوہے نہادہ - و آب نیست مگر از باراں - و بروستاقہا چشمہاے آب است - اما بشہر نیست

---

[1] دیہات +

و گردِ شہر بارُوے حصین است - از سنگ و گچ - و دروازہاے آہنین - و نزدیکِ شہر ہیچ درخت نیست - چہ شہر بر سرِ سنگ نہادہ است - و شہرے بُزُرگ است - کہ آں وقت کہ دیدیم بیست ہزار مرد درو بُودند - و بازارہاے نیکو - و بناہاے عالی - و ہمہ زمینِ شہر بتختہٴ سنگہا فرش انداختہ - و ہر کُجا کوہ بُودہ است و بلندی بُریدہ اند و ہموار کردہ - چُنانکہ چُوں باراں بارد - ہمہ زمین پاکیزہ شُستہ شود - و در آں شہر صناع بسیار اند ؛

بیتُ المُقدّس را بیمارستانے نیک است - و وقفِ بسیار دارد و خلقِ بسیار را دارُو و شربت دہند - و طبیباں باشند - کہ از وقف رُسُوم ستانند ؛

مسجدِ آدینہ بر کنارِ شہر است از جانبِ مشرق - چُنانکہ بارُوے مشرقیِ شہر بارُوے جامع است - و جانبِ شرقِ آں وادیے عظیم ژرف ہمچو خندق است کہ آں را جہنّم خوانند - و چُوں از سُوے بیرُونِ مسجد آں دیوار را کہ با وادی است بنگرند - صد ارش باشد بسنگہاے عظیم بر آوردہ چُنانکہ گل و گچ درمیان نیست - و اندرُونِ مسجد ہمہ سرِ دیوارہا راست است - و از براے سنگِ صخرہ کہ آنجا بُودہ است - مسجد بنا نہادہ اند - و بر میانِ سنگِ صخرہ دُکّانے نہادہ است - کہ میانِ ساحتِ جامع است - و صحنِ آں دُکّاں ہموار و نیکو بسنگِ رُخام - و دیوارہاش ہیچ نیست -

درزہاے آں بازریر گرفتہ - و چہار سوے آں بہ تختہء سنگہاے
رخام ہیچ خطیرہ کردہ - و ایں دکاں چناں است - کہ جز بداں
راہ ہا کہ بجہت آں ساختہ است - ہیچ جاے دیگر بر آنجا نتواں
شد - و چوں بہ دکاں روند - بر بام مسجد مشرف باشند - و بر
صخرہ قبہء ساختہ اند - کہ اگر از فرسنگے بنگری - آں قبہ چوں سر
کوہے پیدا شود - و بام وسقف ایں خانہ بتجارت پوشیدہ است -
و صخرہ مقدار بالاے مردے از زمیں برتر است - و خطیرہ از
رخام بہ گردِ او کردہ اند - تا دست بر وے نرسد +
زمین مسجد فرش سنگ است - و درزہاے بازریر گرفتہ - و مسجد
شرقی شہر در بازار است کہ چوں از بازار بہ مسجد روند - روے
بہ مشرق باشد - درگاہے عظیم نیکو مقدار سی گز ارتفاع در بیست
گز عرض اندام دادہ - برآوردہ اند دو جناح باز بریدہ - درگاہ و روے
جناح و ایوان درگاہ منقش کردہ - ہمہ بہ میناہاے ملون - کہ در گچ
در نشاندہ اند بر نقشے کہ خواستہ اند - چنانکہ چشم از دیدنِ آں
خیرہ ماند - و کتابتے ہمچنیں بہ نقش مینا بر آں درگاہ ساختہ - و
لقب سلطانِ مصر بر آنجا نوشتہ - کہ چوں آفتاب بر آنجا افتد -
شعاع آں چناں باشد - کہ عقل در آں متحیر شود - و گنبدے
بس بزرگ بر سر ایں درگاہ ساختہ از سنگِ مہندم - و دو در
بتکلف ساختہ - روے درہا بیرنج دمشقی کہ گوئی از طلا شت زر کوفتہ -

و نقشہاے بسیار در آں کردہ - ہر یک پانزدہ گز بالا - و ہشت گز
پہنا و ایں در را بابِ داؤد علیہ السّلام گویند ◆
چوں ازیں در در روند - بہ دستِ راست دو رُواق است
بزرگ - و بر دستِ چپ کہ آں شمال است - رُواقے دراز کشیدہ
است - و از جانبِ شمال دو درِ دیگر است در پہلوے یک دیگر
و ایں در را بابُ الاسباط گویند ◆
و چوں ازیں در بگذری - ہم بر پہناے مسجد کہ سوے مشرق
مے رود - باز درگاہے عظیم بزرگ است - و سہ در پہلوے ہم
بر آنجا ست ہماں مقدار کہ بابُ الاسباط است - و ہمہ را باآہن
و برنج تکلّفات کردہ - چنانکہ از آں نیکو تر کم باشد - و ایں در را
بابُ الابواب گویند از آں سبب کہ مواضعِ دیگر درہا جفت جفت
است - مگر ایں سہ در است ◆
و درمیانِ دو درگاہ کہ بر جانبِ شمال است - در رُواق قبّہ
ایست بستونہاے مرتفع برداشتہ و بقنادیل و مسرجہا[1] بیاراستہ - و
آں را قبّہٴ یعقوب علیہ السّلام گویند - و آں جاے نمازِ او
بودہ است ◆
بر پہناے مسجد رُواقیست - و بر آں دیوار دریست - بیرون
آں در دو دُوَیرہٴ[2] صوفیان است - و آنجا جاہاے نماز و محرابہاے

[1] چراغدانہا ◆ [2] جاے آمیختن درویشاں بطریقِ ریاضت ◆

نیکو ساختہ۔ و خلقے از متصوّفہ ہمیشہ آنجا مجاور باشند۔ و نماز ہمانجا کنند۔ اِلّا روزِ آدینہ بمسجد در آیند۔ کہ آوازِ تکبیر بایشان برسد۔

بر رکنِ شمالیِ مسجد رواقے نیکو ست۔ و قبّۂ بزرگ نیکو۔ کہ بر آں نوشتہ است۔ هٰذَا مِحْرَابُ زَكَرِيَّا النَّبِيِّ عَلَيْهِ السَّلَام و گویند۔ او ایں جاے نماز کردے پیوستہ۔

و بر دیوارِ مشرقی درمیانِ جاے مسجد درگاہے عظیم بتکلّف ساختہ اند از سنگِ مہندم۔ و نقّاشی و نقّاری کردہ۔ و دہ در نیکو بر آں درگاہ نہادہ۔ و بر درہا تکلّفِ بسیار کردہ از آہن و برنجِ دمشقی۔ و حلقہا و میخہا بر آں زدہ۔ و گویند ایں درگاہ را سلیمان علیہ السّلام ساختہ است از بہرِ پدرش۔

و چوں بہ درگاہ در روند روے سوے مشرق۔ از آں دو در آنچہ بر دستِ راست است یکے را بابُ الرّحمۃ گویند و دیگر را بابُ التّوبہ کہ آنجا توبۂ داؤد علیہ السّلام قبول افتادہ۔ مردم بسیار آنجا روند و نماز کنند و تقرّب جویند بخداے تبارک و تعالےٰ۔ و من کہ ناصرم۔ در آں مقام نماز کردم۔ و از خداے سبحانہٗ و تعالےٰ توفیقِ طاعت و تبرّا از معصیت طلبیدم۔ خداے سبحانہٗ تعالےٰ ہمہ بندگاں را توفیقِ آنچہ رضاے او در آں است روزی کناد۔ و از معصیت توبہ دہاد بحرمتِ محمّدٍ و آلہِ الطّاہرین۔

بر دیوارِ شرقی بگوشۂ جنوبی مسجد پشت سرداب۔ کہ بہ

درجہاے بسیار فرو باید شدن۔ و آں ہشت گز در پانزدہ گز باشد۔ و سقفِ سنگیں بر ستونہاے رخام۔ و مہدِ عیسےٰ علیہِ السّلام آنجا نہادہ است و آں مہد سنگین است و بزرگ۔ چنانکہ مردم درآنجا نماز کنند۔ و من درآنجا نماز کردم۔ و آں را در زمیں سخت کردہ اند۔ چنانکہ نہ جنبد۔ و مہد دریں مسجد بجاے محراب نہادہ اند۔ و محرابِ مریم علیہا السّلام درایں مسجد است بر جانبِ مشرق۔ و محرابِ دیگر از آنِ زکریّا علیہِ السّلام دریں جا ست۔ و آیاتِ قرآں کہ در حقِ زکریا علیہِ السّلام و مریم علیہا السّلام آمدہ است۔ نیز بر آں محرابہا نوشتہ اند۔ و گویند۔ مولدِ عیسےٰ علیہِ السّلام دریں مسجد بودہ۔ سنگے ازیں ستونہا نشانِ دو انگشت دارد کہ گوئی کسے بدو انگشت آں را گرفتہ است۔ و ایں مسجد معروف است بمہدِ عیسےٰ علیہِ السّلام۔ و قندیلہاے بسیار برنجیں و نقرگیں آویختہ۔ چنانکہ ہمہ شبہا سوزد۔

و چوں از درِ ایں مسجد بگذری ہم بر دیوارِ شرقی۔ چوں بگوشۂ مسجدِ بزرگ رسند۔ مسجدے دیگر است عظیم نیکو دو بارہ بزرگ تر از مسجدِ مہدِ عیسےٰ علیہِ السّلام۔ و آں را مسجدُ الاقصےٰ گویند۔ کہ خداے عزّ و جلّ مصطفےٰ را صلّی اللّٰہُ علیہِ وسلّم شبِ معراج از مکّہ آنجا آورد و از آنجا باسمان شد۔ و آنجا را عمارتے بہ تکلّف کردہ اند۔ و فرشہاے پاکیزہ افگندہ۔

و چوں بدیوارِ جنوبی باز گردند۔ از آں گوشہ بمقدارِ دویست گز پوشش نیست۔ ساحت است۔ و مقصورۂ بر وسطِ دیوارِ جنوبی بسیار بزرگ است۔ چنانکہ شانزدہ ستون در آنجا است۔ و قبّہ نیز عظیم بزرگ منقّش بمینا۔ در و دیوارِ مقصورہ کہ با جانبِ ساحت است۔ پانزدہ درگاہ است۔ و درہائے بتکلّف بر آنجا نہادہ۔ و از جملۂ آں درہا یکے برنجی بیش از حد بتکلّف و نیکوئی ساختہ اند۔ چنانکہ گوئی زرّین است بسیم سوختہ نقش کردہ و نامِ مامون خلیفہ در آنجا است۔ گویند مامون از بغداد فرستادہ است ۔

اندرونِ پوشش حوضے در زمین است۔ تا چوں باراں آید۔ آب در آنجا رود۔ و بر دیوارِ جنوبی درے است و آنجا متوضّا است۔ و آب۔ کہ اگر کسے محتاج وضو شود۔ در آنجا رود و تجدید وضو کند۔ و ہمہ پشتِ بامہا بارزیر اندودہ باشد۔ و در زمینِ مسجد حوضہا و آبگیرہا بسیار است در زمین بریدہ۔ چہ مسجد بیکبار بر سرِ سنگ است۔ چنانکہ ہر چند باراں ببارد۔ ہیچ آب تلف نشود۔ ہمہ در آبگیرہا رود و مردم بر میدارند۔ و ناودانہا از ارزیر ساختہ۔ کہ آب بداں فرود آید۔ و حوضہائے سنگیں در زیرِ ناودانہا نہادہ ۔

بیرونِ مسجد بہ نسبتِ مواضع ہر کجا نشیب است۔ دیوارِ مسجد بلند تر است۔ و ہر کجا فراز است۔ دیوار کوتہ تر

است - پس بداں مواضع کہ شہر و محلہا در نشیب است۔ مسجد را درہا ہمچو نقب بریدہ اند و بساحتِ مسجد بیروں آوردہ۔ و از آن درہا یکے را بابُ النبی علیہ الف مرۃٍ سلام گویند۔ و این در از جانبِ قبلہ یعنی جنوب است۔ و پیغمبر ما علیہ الصلوٰۃ و السلام در شبِ معراج از آں رہگذر در مسجد آمد۔

پس از زیارتِ بیتُ المقدس چہار شنبہ غرۂ ذی قعدہ زیارتِ ابراہیم خلیلُ الرحمٰن علیہ السلام و الصلوٰۃ عزم کردم۔ و از بیتُ المقدس تا آنجا کہ مشہد است شش فرسنگ است۔ و راہ سوے جنوب مے رود۔ و بر راہ دیہاے و زرع و باغ بسیار است۔ و درختانِ بے آب از انگور و انجیر و زیتون و سماق خود رو بنہایت ندارد۔ و بہ یک فرسنگے شہر بیتُ المقدس ترسایان را جائے است کہ آں را عظیم بزرگ میدارند۔ و ہمیشہ قومے بدانجا مجاور باشند۔ و از زائراں بسیار رسند۔ و آں را بیتُ اللحم گویند۔ و ترسایاں آنجا قرباں کنند۔ و از روم آنجا بسیار آیند و من آں روز کہ از شہر بیامدم۔ شب آنجا بودم۔

مشہدِ ابراہیم صلواتُ اللہ علیہ را اہلِ شام و بیتُ المقدس خلیل گویند و نامِ دہ کہ مشہد بریں است مطلون و بریں مشہد با بسیار دہہاے دیگر وقف است۔ نگویند۔ مشہد بر کنارِ دہ است از سوے جنوب۔ و آں چہار دیواری است از سنگِ تراشیدہ ساختہ و محراب و

مقصورہ کردہ۔ و در مقصورہ محرابہائے نیکو ساختہ۔ و دو گور نہادہ کہ بسنگہائے تراشیدہ به بالائے مردے برآوردہ اند۔ آنکہ بر دست راست است۔ قبر اسحٰق بن ابراہیم علیہما السلام است۔ و دیگر از آنِ زنِ اوست علیہا السلام۔ و در ایں مشہد زمین و دیوارہا بفرشہائے قیمتی و حصیرہائے مغربی آراستہ۔ چنانکہ از دیبا نیکو تر بود۔ مصلائے نمازی حصیر دیدم آنجا۔ کہ گفتند از مصر بہ سی دینار زرِ مغربی خریدہ اند۔ کہ اگر آں مقدار دیبائے رومی بودے۔ بداں بہا نیرزیدے۔

چوں از مقصورہ بیروں روند۔ بمیانِ ساحتِ مشہد دو خانہ است۔ آنچہ بر دستِ راست است۔ اندراں قبرِ ابراہیم خلیل صلوٰۃ اللہ علیہ است۔ و آں خانۂ بزرگ است۔ و در اندرونِ آں خانۂ دیگر است۔ کہ گردِ او بر نتواں گشت۔ و چار دریچہ دارد۔ کہ زائراں گردِ خانہ مے نگرند۔ و از دریچہ قبر را مے بینند۔ کہ از سنگ بمقدارِ سہ گز برآوردہ اند و قندیلہا و چراغدانہائے نقرگیں بسیار آویختہ۔ و آں خانۂ دیگر کہ بر دستِ چپ است۔ اندر آں گورِ سارہ است۔ کہ زنِ ابراہیم علیہ السلام بود۔ و میانِ ہر دو خانہ رہگذرے کہ درِ ہر دو خانہ در آں است چوں دہلیزے۔ و آنجا نیز قنادیل و مسرجہائے بسیار آویختہ۔ و چوں ازیں ہر دو خانہ بگذرند۔ دو گور خانہ دیگر است نزدیک ہم۔ بر دستِ راست قبر یعقوب پیغمبر است علیہ السلام۔ و از دستِ

چپ گور خانۂ زنِ یعقوب است۔ و بعد از آں خانہا ست کہ ضیافت خانہ ہائے ابراہیم صلوات اللہ علیہ بودہ است ٭

و ازیں چار دیوار بیروں نشیبے است۔ و در آنجا گور خانۂ یوسف بن یعقوب علیہ السلام است۔ گنبدے نیکو ساختہ اند۔ و بر آں جانب کہ صحرا ست۔ میانِ گنبدِ یوسف علیہ السلام و ایں مشہد مقبرۂ عظیم کردہ اند۔ و از بسیارے جاہا مُردہ را بداں جا آوردہ اند و دفن کردہ ٭

و بر بامِ مقصورہ کہ در مشہد است۔ حجرہ ہا ساختہ اند مہماناں را کہ آنجا رسند۔ و آں را اوقافِ بسیار باشد از دیہات و مستغلات[1] در بیت المقدس۔ و آنجا اغلب جو باشد۔ و گندم اندک باشد۔ و زیتوں بسیار باشد۔ و مہماناں و مسافراں و زائراں را ناں و زیتوں دہند۔ آنجا مدارہا بسیار است کہ بہ اشتر و گاؤ ہمہ روز آرد کنند۔ و کنیزکاں باشند کہ ہمہ روز ناں پزند۔ و ناںہائے ایشاں ہر یکے یک من باشد۔ ہر کہ آنجا رسد۔ او را ہر روز یک گردۂ ناں و کاسۂ عدس بزیت پختہ دہند۔ و مویز نیز دہند۔ و ایں عادت از روزگارِ خلیل الرحمٰن علیہ السلام تا ایں ساعت بر قاعدہ ماندہ۔ و روزے باشد کہ پانصد کس آنجا برسند۔ و ہمہ را ایں ضیافت باشد٭

بعد از زیارتِ ایں مشہد بہ بیت المقدس آمدم۔ و از

[1] وہ جائداد جس سے آمد ہو۔ جیسے چکیاں۔ خراس ٭

بیت المقدس پیادہ با جمعے کہ عزم سفرِ حجاز داشتند۔ بہ نیمۂ ذی الحج
برفتم۔ دو روز بمکہ بایستادم۔ و براہِ شام بازگشتہ پنجم محرم چار صد
و سی و نہ بقدس رسیدیم۔ شرحِ مکہ و حج ایں جا ذکر نہ کردم۔ تا
بہ حج آخریں بشرح بگویم ❊

ترسایاں را بہ بیت المقدس کلیسائے است کہ آں را
بیعۃ القمامہ گویند۔ و آں را عظیم بزرگ دارند۔ و ہر سال از روم
خلقِ بسیار آں جا آیند بزیارت۔ ایں کلیسائے جائے وسیع است۔
چنانکہ ہشت ہزار آدمی در آں جا باشد۔ ہمہ بتکلّفِ بسیار ساختہ از رخامِ
رنگیں و نقاشی و تصویر۔ و کلیسیا را از اندروں بدیباہائے رومی پیراستہ
مصوّر کردہ۔ و بسیار از طلا بر آنجا بکار بردہ۔ و موضعے است
بدو قسم کہ بر صفتِ بہشت و دوزخ ساختہ اند۔ یک نیمہ از آں
وصفِ بہشتیاں و بہشت است۔ و یک نیمہ از آں صورتِ
دوزخیاں و دوزخ و آنچہ بداں ماند۔ و آں جائے است کہ ہمانا
در جہاں چناں جائے دیگر نباشد۔ و در ایں کلیسیا قسیساں و
راہباں انجیل خوانند۔ و نماز کنند۔ و شب و روز بعبادت مشغول
باشند۔ پس از بیت المقدس عزم کردم کہ در دریا نشینم و بمصر
روم۔ و باز از آنجا بمکہ روم۔ باد معکوس بود۔ بدریا متعذر بود رفتن۔
براہِ خشک برفتم ❊

انتخاب از بوستان

حمد

بنام جهاندار جان آفرین — حکیم سخن بر زبان آفرین
خداوند بخشندهٔ دستگیر — کریم خطابخش و پوزش پذیر
سر پادشاهان گردن فراز — بدرگاه او بر زمین نیاز
نه گردن کشان را بگیرد بفور — نه عذر آوران را براند بجور
وگر خشم گیرد بکردار زشت — چو باز آمدی ماجرا در نوشت
اگر با پدر جنگ جوید کسی — پدر بیگمان خشم گیرد بسی
وگر بر رفیقان نباشد شفیق — بفرسنگ بگریزد از وی رفیق
وگر ترک خدمت کند لشکری — شود شاه لشکرکش از وی بری
ولیکن خداوند بالا و پست — بعصیان در رزق بر کس نبست
ادیم زمین سفرهٔ عام اوست — چه دشمن برین خوان یغما چه دوست
اگر بر جفا پیشه بشتافتی — که از دست قهرش امان یافتی
بری ذاتش از تهمت ضد و جنس — غنی ملکش از طاعت جن و انس
پرستار امرش همه چیز و کس — بنی آدم و مرغ و مور و مگس
لطیف کرم گستر و کارساز — که دارای خلق است و دانای راز

مر او را رسد کبریا و منی ‌ ‌ ‌ که ملکش قدیم است و ذاتش غنی
یکے را بسر بر نهد تاج بخت ‌ ‌ ‌ یکے را بخاک اندر آرد ز تخت
کلاهِ سعادت یکے بر سرش ‌ ‌ ‌ گلیمِ شقاوت یکے در برش
پسِ پردہ بیند عملهاے بد ‌ ‌ ‌ هم او پردہ پوشد بآلاے خود
بدرگاهِ لطف و بزرگیش بر ‌ ‌ ‌ بزرگاں نهادہ بزرگی ز سر
فرو ماندگاں را برحمت قریب ‌ ‌ ‌ تضرع کناں را بدعوت مجیب
بر احوالِ نابودہ علمش بصیر ‌ ‌ ‌ باسرارِ ناگفته لطفش خبیر
بقدرت نگهدارِ بالا و شیب ‌ ‌ ‌ خداوندِ دیوانِ روزِ حسیب
مهیا کنِ روزیِ مار و مور ‌ ‌ ‌ دگر چند بیدست و پایند و زور
بامرش وجود از عدم نقش بست ‌ ‌ ‌ که داند جز او کردن از نیست هست
نه ادراک در کنهِ ذاتش رسد ‌ ‌ ‌ نه فکرت بغورِ صفاتش رسد
دریں بحر جز مردِ راعی نرفت ‌ ‌ ‌ گم آں شد که دنبالِ داعی نرفت
کسانے که زیں راہ برگشته اند ‌ ‌ ‌ برفتند و بسیار سرگشته اند
خلافِ پیمبر کسے راہ گزید ‌ ‌ ‌ که هرگز بمنزل نخواهد رسید
مپندار سعدی که راهِ صفا ‌ ‌ ‌ تواں رفت جز بر پےِ مصطفےٰ

نعت

چه نعتِ پسندیدہ گویم ترا ‌ ‌ ‌ علیک السلام اے نبیِّ الورےٰ
خدایت ثنا گفت و تبجیل کرد ‌ ‌ ‌ زمیں بوسِ قدرِ تو جبریل کرد
بلند آسماں پیشِ قدرت خجل ‌ ‌ ‌ تو مخلوق و آدم هنوز آب و گل

تو اصلِ وجود آمدی از نخست ‌ ‌ ‌ دگر هرچه موجود شد فرعِ تست

ندانم کدامین سخن گویمت ‌ ‌ ‌ که والاتری زانچه من گویمت

ترا عزِّ لولاک تمکین بس است ‌ ‌ ‌ ثناے تو طٰهٰ و یٰس بس است

درودِ ملک بر روانِ تو باد ‌ ‌ ‌ بر اصحاب و بر پیروانِ تو باد

باب اوّل در عدل و راے و تدبیرِ جهانداری

حکایت

یکے دیدم از عرصۂ رودبار ‌ ‌ ‌ که پیش آمدم بر پلنگے سوار

چنان هول زان حال بر من نشست ‌ ‌ ‌ که ترسیدنم پاے رفتن ببست

تبسم کنان دست بر لب گرفت ‌ ‌ ‌ که سعدی مدار آنچه دیدی شگفت

تو هم گردن از حکمِ داور مپیچ ‌ ‌ ‌ که گردن نپیچد ز حکمِ تو هیچ

چو خسرو بفرمانِ داور بود ‌ ‌ ‌ خدایش نگهبان و یاور بود

محال است چون دوست دارد ترا ‌ ‌ ‌ که در دستِ دشمن گذارد ترا

ره این است رو از طریقت متاب ‌ ‌ ‌ بنه گام و کامے که خواهی بیاب

پند دادنِ کسرےٰ هرمز را

شنیدم که در وقتِ نزعِ روان ‌ ‌ ‌ بهرمز چنین گفت نوشیروان

که خاطر نگهدارِ درویش باش ‌ ‌ ‌ نه در بندِ آسایشِ خویش باش

نیاید بنزدیکِ دانا پسند ‌ ‌ ‌ شبان خفته و گرگ در گوسپند

برو پاسِ درویشِ محتاج دار ‌ ‌ ‌ که شاه از رعیت بود تاجدار

رعیت چو بیخ است و سلطان درخت ‏ درخت ای پسر باشد از بیخ سخت
مکن تا توانی دل خلق ریش ‏ وگر میکنی می کنی بیخ خویش
اگر جاده‌ای بایدت مستقیم ‏ ره پارسایان امید است و بیم
گزندِ کسانش نیاید پسند ‏ که ترسد که در ملکش آید گزند
وگر در سرشتِ وی این خوی نیست ‏ در آن کشور آسودگی بوی نیست
اگر پای بندی رضا پیش گیر ‏ وگر یک سواری سرِ خویش گیر
فراخی در آن مرز و کشور مخواه ‏ که دلتنگ بینی رعیت ز شاه
ز مستکبرانِ دلاور بترس ‏ از آن کو نترسد ز داور بترس
دگر کشور آباد بیند بخواب ‏ که دارد دلِ اهلِ کشور خراب
خرابی و بد نامی آید ز جور ‏ بزرگان رسند این سخن را بغور
رعیت نشاید به بیداد کشت ‏ که مر سلطنت را پناهند و پشت
مراعاتِ دهقان کن از بهرِ خویش ‏ که مزدورِ خوشدل کند کار بیش
مروت نباشد بدی با کسی ‏ کزو نیکوئی دیده باشی بسی

پند دادنِ خسرو شیرویه را

شنیدم که خسرو بشیرویه گفت ‏ در آندم که چشمش ز دیدن بخفت
بر آن باش تا هرچه نیت کنی ‏ نظر در صلاحِ رعیت کنی
مپیچ ای پسر گردن از عقل و رای ‏ که مردم ز دستت نپیچند پای
گریزد رعیت ز بیداد گر ‏ کند نامِ زشتش به گیتی سمر
بسی بر نیاید که بنیادِ خود ‏ بکند آنکه بنهاد بنیادِ بد

خرابی کند مردِ شمشیر زن	نہ چندانکہ دُودِ دلِ پیرزن
چراغے کہ بیوہ زنے بر فروخت	بسے دیدہ باشی کہ شہرے بسوخت
ازاں بہرہ ورتر در آفاق کیست	کہ در مُلک رانی بانصاف زیست
چو نوبت رسد زیں جہاں غُربتش	ترحُّم فرستند بر تُربتش
بد و نیک مردُم چو مے بگذرند	ہماں بہ کہ نامت بہ نیکی برند
خُدا ترس را بر رعیت گمار	کہ معمارِ مُلک است پرہیزگار
بداندیشِ تُست آں و خونخوارِ خلق	کہ نفعِ تو جوید در آزارِ خلق
ریاست بدستِ کسانے خطاست	کہ از دستِ شاں دستہا بر خُداست
نکوکار پرور نہ بیند بدی	چو بد پروری خصمِ جانِ خودی
مکافاتِ دُشمن بمالش مکُن	کہ بیخش بر آوردہ باید ز بُن
مکُن صبر بر عاملِ ظُلم دوست	کہ از فربہی بایدش کند پوست
سرِ گُرگ باید ہم اول بُرید	نہ چُوں گوسفندانِ مردُم درید

حکایت

چہ خوش گفت بازارگانِ اسیر	چو گردش گرفتند دُزداں بہ تیر
چو مردانگی آید از رہزناں	چہ مردانِ لشکر چہ خیلِ زناں
شہنشہ کہ بازارگاں را بخست	درِ خیر بر شہر و لشکر ببست
کے آنجا دگر ہوشمنداں روند	چو آوازۂ رسمِ بد بشنوند
اگر بایدت نامِ نیک و قبول	نکو دار بازارگان و رسُول
بزرگاں مسافر بجاں پرورند	کہ نامِ نکو شاں بعالم برند

تبه گردد آں مملکت عنقریب — کزو خاطر آزرده آید غریب
نکو دار ضیف و مسافر عزیز — وز آسیب شاں بر حذر باش نیز
ز بیگانه پرهیز کردن نکوست — که دشمن تواں بود در زیِّ دوست
قدیمانِ خود را بیفزاے قدر — که هرگز نیاید ز پرورده غدر
چو خدمت گزاریت گردد کهن — حق سالیانش فرامش مکن
گر او را هرم دستِ خدمت ببست — ترا بر کرم همچناں دست هست

حکایت

شنیدم که شاپور دم در کشید — چو خسرو برسمش قلم در کشید
چو شد حالش از بینوائی تباه — نبشت ایں حکایت بنزدیکِ شاه
که اے شاهِ آفاق گستر بعدل — اگر من نماندم تو مانی بفضل
چو بذلِ تو کردم جوانیِ خویش — بهنگام پیری مرانم ز پیش
غریبے که پُر فتنه باشد سرش — میازار و بیروں کن از کشورش
تو گر خشم بر وے نگیری رواست — که خوے بدش دشمنے در قفاست
وگر پارسی باشدش زاد بوم — بصنعاش مفرست و سقلاب و روم
هم آنجا امانش مده تا بچاشت — نشاید بلا بر دگر کس گماشت
که گویند برگشته باد آں زمیں — کزو مردم آیند بیروں چنیں
عمل گر دهی مردِ منعم شناس — که مفلس ندارد ز سلطاں هراس
چو مفلس فرو برد گردن بدوش — ازو بر نیاید دگر جز خروش
چو مشرف دو دست از امانت بداشت — بباید برو ناظرے بر گماشت

در او نیز در ساختن با خاطرش — ز مشرف عمل بر کن و ناظرش

خدا ترس باید امانت گزار — امین کز تو ترسد امینش مدار

امین باید از داور اندیشه ناک — نه از رفع دیوان و زجر و هلاک

بیفشان و بشمار و فارغ نشین — که از صد یکی را نبینی امین

دو همجنس دیرینه و هم قلم — نباید فرستاد یک جا بهم

چه دانی که همدست گردند و یار — یکی دزد باشد یکی پرده دار

چو دزدان ز هم باک دارند و بیم — رود در میان کاروانی سلیم

یکی را که معزول کردی ز جاه — چو چندی برآید ببخشش گناه

بر آوردن کام امیدوار — به از قید بندی شکستن هزار

نویسنده را گر ستون عمل — نیفتد نبرد طناب امل

بفرمانبران بر شه دادگر — پدر وار خشم آورد بر پسر

گهش میزند تا شود دردناک — گهی میکند آبش از دیده پاک

چو نرمی کنی خصم گردد دلیر — وگر خشم گیری شوند از تو سیر

درشتی و نرمی بهم در به است — چو رگ زن که جراح و مرهم نه است

جوانمرد و خوش خلق و بخشنده باش — چو حق بر تو پاشد تو بر خلق پاش

نیامد کسی در جهان کو بماند — مگر آن کزو نام نیکو بماند

نمرد آنکه ماند پس از وی بجای — پل و مسجد و چاه و مهمانسرای

هر آن کو نماند از پسش یادگار — درخت وجودش نیاورد بار

وگر رفت و آثار خیرش نماند — نشاید پس مرگش الحمد خواند

چو خواہی کہ نامت بود در جہاں | مکن نام نیکِ بزرگاں نہاں
ہمیں نقش برخواں پس از عہدِ خویش | کہ دیدی تو از عہدِ شاہانِ پیش
ہمیں کامِ ناز و طرب داشتند | بہ آخر برفتند و بگذاشتند
یکے نامِ نیکو ببرد از جہاں | یکے رسمِ بد ماند ازو جاوداں
بہ سمعِ رضا مشنو ایذائے کس | وگر گفتہ آید بغورش برس
گنہگار را عذرِ نسیاں بنہ | چو زنہار خواہد تو زنہار دہ
گر آید گنہگارے اندر پناہ | نہ شرط است کشتن باوّل گناہ
چو بارے بگفتی و نشنید پند | بدہ گوشمالش بزندان و بند
وگر پند و بندش نیاید بکار | درختے خبیث است بیخش برآر
چو خشم آیدت بر گناہِ کسے | تأمّل کنش در عقوبت بسے
کہ سہل است لعلِ بدخشاں شکست | شکستہ نشاید دگر بارہ بست
صوابست پیش از کشش بند کرد | کہ نتواں سرِ کشتہ پیوند کرد

گفتار اندر بخشایش بر ضعیفاں

ایے حکمِ شرع آب خوردن خطاست | وگر خوں بفتوے بریزی رواست
کرا شرع فتوے دہد بر ہلاک | الا تا نداری ز کشتنش باک
وگر دانی اندر تبارش کساں | بر ایشاں ببخشائے و راحت رساں
گنہ بود مردِ ستمگارہ را | چہ تاواں زن و طفلِ بیچارہ را
تنت زورمند است و لشکر گراں | ولیکن در اقلیمِ دشمن مراں
کہ وے بر حصارے گریزد بلند | رسد کشورِ بے گنہ را گزند

نظر کن در احوال زندانیان ‌ ‌ که ممکن بود بے گنہ در میان

چو بازارگان در دیارت بمرد ‌ ‌ بمالش خیانت بود دست برد

کز آن پس کہ بر وے بگریند زار ‌ ‌ بہم باز گویند خویش و تبار

کہ مسکین در اقلیم غربت بمرد ‌ ‌ متاعے کزو ماند ظالم ببرد

بیندیش زان طفلک بے پدر ‌ ‌ وز آہ دل دردمندش حذر

بسا نام نیکوے پنجاہ سال ‌ ‌ کہ یک نام زشتش کند پایمال

پسندیدہ کاران جاوید نام ‌ ‌ تطاول نکردند بر مال عام

بر آفاق گر سر بسر پادشاست ‌ ‌ چو مال از توانگر ستاند گداست

بمرد از تہیدستی آزاد مرد ‌ ‌ ز پہلوے مسکین شکم پر نکرد

حکایت در معنی شفقت بر رعیت

شنیدم کہ فرماندہِ دادگر ‌ ‌ قبا داشتے ہر دو رو آستر

یکے گفتش اے خسرو نیک روز ‌ ‌ قباے ز دیباے چینی بدوز

بگفت این قدر ستر و آسایش است ‌ ‌ وزین بگذری زیب و آرایش است

نہ از بہر آن مے ستانم خراج ‌ ‌ کہ زینت کنم بر خود و تخت و تاج

اگر چون زنان حلہ بر تن کنم ‌ ‌ بمردی کجا دفع دشمن کنم

مرا ہم ز صد گونہ آز و ہواست ‌ ‌ ولیکن خزینہ نہ تنہا مراست

خزاین پر از بہر لشکر بود ‌ ‌ نہ از بہر آذین و زیور بود

سپاہی کہ خوشدل نباشد ز شاہ ‌ ‌ ندارد حدود ولایت نگاہ

چو دشمن خر روستائی برد ‌ ‌ ملک باج و دہ یک چرا میخورد

مخالف خرش برد و سلطان خراج — چه اقبال ماند در آن تخت و تاج

مروت نباشد بر افتاده زور — برد مرغ دون دانه از پیش مور

رعیت درخت است اگر پروری — بکام دل دوستان بر خوری

به بی‌رحمی از بیخ و بارش مکن — که نادان کند حیف بر خویشتن

کسان بر خورند از جوانی و بخت — که بر زیر دستان نگیرند سخت

اگر زیر دستی در آید ز پای — حذر کن ز نالیدنش بر خدای

چو شاید گرفتن بنرمی دیار — به پیکار خون از مسامی میار

بمردی که ملک سراسر زمین — نیرزد که خونی چکد بر زمین

حکایت در معنی شفقت ملوک پیشین بر مسکینان

یکی از بزرگان اهل تمیز — حکایت کند ز ابن عبد العزیز

که بودش نگینی بر انگشتری — فرو مانده در قیمتش جوهری

بشب گفتی آن جرم گیتی فروز — دری بود در روشنائی چو روز

قضا را در آمد یکی خشک سال — که شد بدر سیمای مردم هلال

چو در مردم آرام و قوت ندید — خود آسوده بودن مروت ندید

چو بیند کسی زهر در کام خلق — کیش بگذرد آب نوشین بحلق

بفرمود بفروختندش بسیم — که رحم آمدش بر غریب و یتیم

بیک هفته نقدش بتاراج داد — بدرویش و مسکین و محتاج داد

فتادند در وی ملامت کنان — که دیگر بدستت نیاید چنان

شنیدم که میگفت و باران دمع — بعارض فرو میدویدش چو شمع

کہ زشت است پیرایہ بر شہریار
دلِ شہری از ناتوانی فگار
نشاید انگشتری بے نگیں
نشاید دلِ خلق اندوہگیں
خنک آنکہ آسایشِ مرد و زن
گزیند بر آسایشِ خویشتن
نکردند رغبت ہنر پروراں
بشادیِّ خویش از غمِ دیگراں
اگر خوش بخسپد ملک بر سریر
نہ پندارم آسودہ خسپد فقیر
وگر زندہ دارد شب دیر باز
بخسپند مردم بآرام و ناز

حکایتِ اتابکِ مرحوم تکلہ بن زنگی رحمۃ اللہ علیہ

در اخبارِ شاہانِ پیشینہ ہست
کہ چوں تکلہ بر تختِ زنگی نشست
بدورانش از کس نیازرد کس
سبق بُرد گر خود ہمیں بود و بس
چنیں گفت یکرہ بصاحبدلے
کہ عمرم بسر رفت بیحاصلے
چو مے بگذرد ملک و جاہ و سریر
نبرد از جہاں دولت الا فقیر
بخواہم بہ کنجِ عبادت نشست
کہ دریابم ایں پنج روزے کہ ہست
چو بشنید دانائے روشن نفس
بہ تندی بر آشفت کاے تکلہ بس
طریقت بجز خدمتِ خلق نیست
بہ تسبیح و سجادہ و دلق نیست
تو بر تختِ سلطانیِ خویش باش
باخلاقِ پاکیزہ درویش باش
بصدق و ارادت میاں بستہ دار
ز طامات و دعوےٰ زباں بستہ دار
قدم باید اندر طریقت نہ دم
کہ اصلے ندارد دمِ بے قدم
بزرگاں کہ نقدِ صفا داشتند
چنیں خرقہ زیرِ قبا داشتند

حکایت

شنیدم که بگریست سلطان روم — بر نیک مردے ز اہل علوم
که پایابم از دست دشمن نماند — جز این قلعه و شہر با من نماند
بسے جہد کردم که فرزند من — پس از من شود سرور انجمن
کنون دشمن بدگہر دست یافت — سر دست مردی و جہدم بتافت
چه تدبیر سازم چه درماں کنم — که از غم بفرسود جان در تنم
برآشفت دانا که این گریه چیست — برین عقل و ہمت بباید گریست
ولایت چه باشد غم خویش خور — که از عمر بہتر شد و بیشتر
ترا این قدر تا بمانی بس است — چو رفتی جہان جاے دیگر کس است
اگر ہوشمند است و گر بے خرد — غم او مخور کو غم خود خورد
مشقت نیرزد جہاں داشتن — گرفتن بشمشیر و بگذاشتن
بدین پنج روزه اقامت مناز — باندیشه تدبیر رفتن بساز
کرا دانی از خسروان عجم — ز عہد فریدون و ضحاک و جم
که بر تخت و ملکش نیامد زوال — نماند بجز ملک ایزد تعال
کرا جاوداں ماندن امید نیست — که گیتی ہمین جاے جاوید نیست
کرا سیم و زر ماند و گنج و مال — پس از وے بچندے شود پایمال
وز آں کس که خیرے بماند رواں — دمادم رسد رحمتش بر رواں
بزرگے کزو نام نیکو نماند — تواں گفت با اہل دل کو نماند
الا تا درخت کرم پروری — که بیشک بر کامرانی خوری

کرم کن که فردا چو دیوان نهند — منازل بمقدارِ احسان دهند
یکی را بسعیش قدم پیشتر — بدرگاهِ حق منزلت بیشتر
یکی باز پس خائن و شرمسار — نیابد همی مزدِ نا کرده کار
بهل تا بدندان گزد پشتِ دست — تنورِ چنین گرم نانی نه بست
بدانی گهِ غله برداشتن — که سستی بود تخم نا کاشتن

گفتار در نگاه داشتن خاطر درویشان

رها زور مندی مکن بر کهان — که بر یک نمط می نماند جهان
سرِ پنجهٔ ناتوان بر مپیچ — که گر دست یابد بر آید بهیچ
مبر گفتمت پایِ مردم ز جای — که عاجز شوی گر در آئی ز پای
دلِ دوستان جمع بهتر که گنج — خزینه تهی به که مردم به رنج
مینداز در پایِ کارِ کسی — که افتد که در پایش افتی بسی
تحمل کن ای ناتوان از قوی — که روزی توانا تر از وی شوی
بهمت بر آر از ستیهنده شور — که بازوی همت به از دستِ زور
لبِ خشکِ مظلوم را گو بخند — که دندانِ ظالم بخواهند کند
ببانگِ دهل خواجه بیدار گشت — چه داند شبِ پاسبان چون گذشت
خورد کاروانی غمِ بارِ خویش — نسوزد دلش بر خرِ پشت ریش
گرفتم کز افتادگان نیستی — چو افتاده بینی چرا ایستی
برینت بگویم یکی سرگذشت — که سستی بود زین سخن درگذشت

حکایت

چناں قحط سالے شد اندر دمشق　　کہ یاراں فراموش کردند عشق
چناں آسماں بر زمیں شد بخیل　　کہ لب تر نکردند زرع و نخیل
بخوشید سر چشمہائے قدیم　　نماند آب جز آب چشم یتیم
نبودے بجز آہ بیوہ زنے　　اگر بر شدے دودے از روزنے
چو درویش بے برگ دیدم درخت　　قوی بازواں سست و درماندہ سخت
نہ بر کوہ سبزی نہ در باغ شخ　　ملخ بوستاں خوردہ و مردم ملخ
در آں حال پیش آمدم دوستے　　ازو ماندہ بر استخواں پوستے
شگفت آمدم کو قوی حال بود　　خداوند جاہ و زر و مال بود
بدو گفتم اے یار فرخندہ خوے　　چہ درماندگی پیشت آمد بگوے
بغرید بر من کہ عقلت کجاست　　چو دانی و پرسی سوالت خطاست
نہ بینی کہ سختی بغایت رسید　　مشقت بحد نہایت رسید
نہ باراں ہمے آید از آسماں　　نہ بر میرود دود فریاد خواں
بدو گفتم آخر ترا باک نیست　　کشد زہر جائے کہ تریاک نیست
گر از نیستی دیگرے شد ہلاک　　ترا ہست بط را ز طوفاں چہ باک
نگہ کرد رنجیدہ در من فقیہ　　نگہ کردن عالم اندر سفیہ
کہ مرد ارچہ بر ساحل است اے رفیق　　نیاساید و دوستانش غریق
من از بینوائی نیم روے زرد　　غم بینوایاں دلم خستہ کرد
نخواہم کہ بیند خردمند ریش　　نہ بر عضو مردم نہ بر عضو خویش

بحمد الله ار چه ز ریشش ایمنم
چو ریشے بہ بینم بلرزد تنم

منغص بود عیش آں تندرست
کہ باشد بہ پہلوے بیمار سست

چو بینم کہ درویش مسکیں نخورد
بکام اندرم لقمہ زہر است و درد

یکے را بزنداں درش دوستاں
کجا ماندش عیش در بوستاں

حکایت

شبے دود خلق آتشے بر فروخت
شنیدم کہ بغداد نیمے بسوخت

یکے شکر گفت اندر آں خاک و دود
کہ دکان ما را گزندے نبود

جہاندیدۂ گفتش اے بو الہوس
ترا خود غم خویشتن بود و بس

پسندی کہ شہرے بسوزد بنار
وگرچہ سرایت بود بر کنار

بجز سنگدل کے کند معدہ تنگ
چو بیند کساں بر شکم بستہ سنگ

توانگر خود آں لقمہ چوں میخورد
چو بیند کہ درویش خوں میخورد

تنک پے چو یاراں بمنزل رسند
نخسپد کہ وا ماندگاں در پسند

دل پادشاہاں شود بار کش
چو بینند در گل خر خار کش

اگر در سرای سعادت کس است
ز گفتار سعدیش حرفے بس است

ہمینت بسند است اگر بشنوی
کہ گر خار کاری سمن ندروی

نصیحت

خبر داری از خسروان عجم
کہ کردند بر زیر دستاں ستم

نہ آں شوکت و پادشاہی بماند
نہ آں ظلم بر روستائی بماند

خطا بیں کہ بر دست ظالم برفت
جہاں ماند و او با مظالم برفت

خنک روزِ محشر تنِ دادگر — کہ در سایۂ عرش دارد مقر
بقومے کہ نیکی پسندد خدے — دہد خسروِ عادل و نیک راے
چو خواہد کہ ویراں کند عالمے — نہد ملک در پنجۂ ظالمے
سگالند ازو نیکمرداں حذر — کہ خشمِ خدایست بیدادگر
بزرگی ازو دان و منّت شناس — کہ زایل شود نعمتِ ناسپاس
نہ خود خواندۂ در کتابِ مجید — کہ در شکرِ نعمت بود بر مزید
اگر شکر کردی بریں ملک و مال — بمالے و ملکے رسی بے زوال
وگر جور در پادشاہی کنی — پس از پادشاہی گدائی کنی
حرام است بر پادشہ خواب خوش — چو باشد ضعیف از قوی بارکش
میازار عامی بیک خردلہ — کہ سلطان شبانست و عامی گلہ
چو پرخاش بینند و بیداد ازو — شباں نیست گرگ است فریاد ازو
بد انجام رفت و بد اندیشہ کرد — کہ با زیردستاں جفا پیشہ کرد
نخواہی کہ نفرین کنند از پست — نکو باش تا بد نگوید کست

حکایت

یکے بر سرِ شاخ و بن مے برید — خداوندِ بستاں نگہ کرد و دید
بگفتا گر ایں شخص بد میکند — نہ با من کہ با نفسِ خود میکند
نصیحت بجاست اگر بشنوی — ضعیفاں میفگن بکتفِ قوی
کہ فردا بداور برد خسروے — گدائے کہ پیشت نیرزد جوے
چہ خواہی کہ فردا شوی بہترے — مکن دشمنِ خویشتن کہترے

که چون بگذرد بر تو این سلطنت　　بگیرد بکین آن گدا دامنت
مکن پنجه از ناتوانان بدار　　که گر بفگنندت شوی شرمسار
که زشت است در چشم آزادگان　　بیفتادن از دست افتادگان
بزرگان روشندل و نیکبخت　　بفرزانگی تاج بردند و تخت
بدنبالهٔ راستان کج مرو　　وگر راست خواهی ز سعدی شنو

صفت جمعیت اوقات درویش راضی

مگو جاهے از سلطنت بیش نیست　　که ایمن تر از ملک درویش نیست
سبکبار مردم سبکتر روند　　حق این است و صاحبدلان بشنوند
تهیدست تشویش نانے خورد　　ملک غم بقدر جهانے خورد
گدا را چو حاصل شود نان شام　　چنان خوش بخسپد که سلطان شام
غم و شادمانی بسر مے رود　　بمرگ این دو از سر بدر مے رود
چه این را که بر سر نهادند تاج　　چه آن را که بر گردن آمد خراج
اگر سرفرازے بکیوان برست　　وگر تنگدستے بزندان درست
در آن دم کاجل بر سر هر دو تاخت　　نمے شاید از یکدگر شان شناخت

گفتار در نکوکاری و بدکاری و انجام آن

نکوکار مردم نباشد بدش　　نورزد کسے بد که نیک آیدش
شر انگیز مردم سوی شر رود　　چو کژدم که در خانه کمتر رود
اگر نفع کس در نهاد تو نیست　　چنین جوهر و سنگ خارا یکیست
غلط گفتم اے یار شایسته خوے　　که نفع است در آهن و سنگ و روے

چنین آدمی مرده به ننگ را / که بروی فضیلت بود سنگ را

نه هر آدمی زاده از دد به است / که دد ز آدمی زادهٔ بد به است

به است از دد انسان صاحب خرد / نه انسان که در مردم افتد چو دد

چو انسان نداند بجز خورد و خواب / کدامش فضیلت بود بر دواب

سوار نگون بخت بے راه رو / پیاده برد زو برفتن گرو

کسے دانهٔ نیکمردی نکاشت / کزو خرمن کام دل بر نداشت

نه هرگز شنیدیم در عمر خویش / که بد مرد را نیکی آمد به پیش

حکایت سرهنگ مردم آزار

گرازے بچاهے در افتاده بود / که از هول او شیر نر ماده بود

بد اندیش مردم بجز بد ندید / بیفتاد و عاجزتر از خود ندید

همه شب ز فریاد و زاری نخفت / یکے بر سرش کوفت سنگے و گفت

تو هرگز رسیدی بفریاد کس / که میخواهی امروز فریاد رس

همه تخم نامردمی کاشتی / ببین لاجرم بر که برداشتی

که بر جان ریشت نهد مرهمے / که دلها ز ریشت بنالد همے

تو ما را همے چاه کندی براه / بسر لاجرم در فتادی به چاه

دو کس چه کنند از پیٔ خاص و عام / یکے نیک محضر دگر زشت نام

یکے تا کند تشنه را تازه حلق / یکے تا بگردن در افتند خلق

اگر بد کنی چشم نیکی مدار / که هرگز نیارد گز انگور بار

نپندارم اے در خزاں کشته جو / که گندم ستانی بوقت درو

درختی زتخم ار بجان پروری | مپندار هرگز شود شیرین ببار
رطب ناورد چوب خرزهره بار | چه تخم افگنی بر همان دار هوش

حکایت

یکی پند میداد فرزند را | نگهدار پند خردمند را
مکن جور بر خردکان ای پسر | که یکروزت افتد بزرگی ز سر
نمی ترسی ای گرگ ناقص خرد | که روزی پلنگیت برهم درد
بخردی درم زور سرپنجه بود | دل زیردستان ز من رنجه بود
بخوردم یکی مشت زورآوران | نکردم دگر زور بر لاغران

حکایت در تغییر روزگار و انتقال دولت

شنیدم که در مصر میر اجل | سپه تاخت بر روزگارش اجل
گزیدند فرزانگان دست فوت | که در طب ندیدند داروی موت
همه تخت و ملکی پذیرد زوال | بجز ملک فرماندهِ لایزال
چو نزدیک شد روز عمرش بشب | شنیدم که میگفت در زیر لب
که در مصر چون من عزیزی نبود | چو حاصل همین بود چیزی نبود
جهان گرد کردم نخوردم برش | برفتم چو بیچارگان از سرش
پسندیده رایی که بخشید و خورد | جهان از پی خویشتن گرد کرد
در آن کوش تا با تو ماند مقیم | که هرچه از تو ماند دریغ است و بیم
کند خواجه بر بستر جان گداز | یکی دست کوتاه و دیگر دراز
در آن دم ترا می نماید بدست | که دهشت زبانش زگفتن ببست

چنیں آدمی مُردہ بہ ننگ کن دراز
دگر دست کوتہ کُن از ظُلم و آز

نہ ہر آدمی زادہ است خارے بکن
دگر کے برآری تو دست از کفن

حکایت پادشاہ ظالم کہ خر را بسخرہ مے گرفت

شنیدم کہ از پادشاہانِ غور
یکے پادشہ خر گرفتے بزور

بگوید بارے بعزمِ شکار
بروں رفت بیدادگر شہریار

تگاور بدنبالِ صیدے براند
شبش در گرفت از حشم دور ماند

بہ تنہا ندانست روے و رہے
بیفتاد ناکام شب در دہے

خرے دید پویندہ کارگر
توانا و زور آور و بار بر

یکے مردِ کُرد و اُستخوانے بدست
چناں میزدش کاستخواں مے شکست

شہنشہ برآشفت و گفت اے جواں
ز حد رفت جورت بریں بے زباں

پسندش نیامد فرومایہ قول
یکے بانگ بر پادشہ زد بہول

کہ بیہودہ نگرفتم ایں کار پیش
برو چوں ندانی بپرس کارِ خویش

نہ از جہل مے بشکنم پایِ خر
کہ از جورِ سلطانِ بیدادگر

خر ایں جایگہ لنگ و تیمار کش
از آں بہ کہ پیشِ ملک بارکش

تفو بر چناں مُلک و دولت کہ راند
کہ لعنت برو تا قیامت بماند

گرفتم کہ خر بارش اکنوں کشد
در آں روز ہایہ خراں چوں کشد

گر انصاف پرسی بد اختر کس است
کہ در راحتش رنج دیگر کس است

شہ ایں جملہ بشنید و چیزے نگفت
بہ بست اسپ و سر بر نمد زیں بخفت

ہمہ شب ز بیداری اختر شمرد
ز سودا و اندیشہ خوابش نبرد

چو آوازِ مرغِ سحر گوش کرد — پریشانیے ... شیرین بباد
سواراں همه شب بزک تافتند — سحرگه پئِ اسپ ... بهوش
در آں عرصه به اسپ دیدند شاه — پیاده دویدند یکسر سپاه
بزرگاں نشستند و خواں خواستند — بخوردند و مجلس بیاراستند
چو شورِ طرب در نهاد آمدش — ز دهقانِ دوشینه یاد آمدش
بفرمود جستند و بستند سخت — بخواری فگندند در پایِ تخت
سیه دل بر آهیخت شمشیرِ تیز — ندانست بیچاره روئے گریز
شمرد آں دم از زندگی آخرش — بگفت آنچه گردید در خاطرش
ز نامهربانی که در دورِ تست — همه عالم آوارهٔ جورِ تست
نه من کردم از دستِ جورت نفیر — که خلقے ز خلقے یکے گشته گیر
دگر سخت آمد نکوهش ز من — بانصاف بیخ نکوهش بکن
ترا چاره از ظلم برگشتن است — نه بیچارهٔ بیگناه کشتن است
چو بیداد کردی توقع مدار — که نامت به نیکی رود در دیار
بداں کے ستوده شود پادشاه — که خلقش ستایند در بارگاه
چه سود آفریں بر سرِ انجمن — پس چرخه نفریں کناں پیرزن
گرفت ایں سخن شاهِ ظالم بگوش — ز سر مستیِ غفلت آمد بهوش
در آں ده که طالع نمودش بهی — دهی را به بخشید خرماں دهی
به نزدِ من آنکس نکوخواهِ تست — که گوید فلاں خار در راهِ تست
بگمراه گفتن نکو مے روی — جفائے تمام است و جورِ قوی

هر آنکس کہ عیبش بگویند پیش ‌‌‌ ‌ ‌ هنر داند از جاہلی عیبِ خویش

حکایتِ زور آزمائے تنگدست

یکے مشت زن بخت روزی نداشت ‌ ‌ ‌ نہ اسبابِ شامش مہیا نہ چاشت

ز جورِ شکم گل کشیدے بہ پشت ‌ ‌ ‌ کہ روزی محال است خوردن بمشت

مدام از پریشانیٔ روزگار ‌ ‌ ‌ دلش رحمت آلودہ و تن سوگوار

گہش جنگ با عالم خیرہ کش ‌ ‌ ‌ کہ از بختِ شوریدہ رویش ترش

گہ از دیدنِ عیشِ شیرین خلق ‌ ‌ ‌ فرو میشدے آب تلخش بحلق

گہ از کارِ آشفتہ بگریستے ‌ ‌ ‌ کہ کس دید ازیں صعبتر زیستے

کساں شہد نوشند و مرغ و برہ ‌ ‌ ‌ مرا روئے ناں مے نہ بیند ترہ

گر انصاف پرسی نہ نیکوست ایں ‌ ‌ ‌ برہنہ من و گربہ را پوستیں

دریغ ار فلک نیوہ ساختے ‌ ‌ ‌ کہ گنجے بدستِ من انداختے

مگر روزگارے ہوس راندمے ‌ ‌ ‌ ز خود گردِ محنت بیفشاندمے

شنیدم کہ روزے زمینے بکافت ‌ ‌ ‌ عظامے زنخدانِ پوسیدہ یافت

بخاک اندرش عقد بگسیختہ ‌ ‌ ‌ گہرہائے دنداں فرو ریختہ

دہاں بے زباں پند میگفت و راز ‌ ‌ ‌ کہ اے خواجہ با بینوائی بساز

نہ ایں است حالِ دہن زیرِ گل ‌ ‌ ‌ شکر خوردہ انگار یا خونِ دل

غم از گردشِ روزگاراں مدار ‌ ‌ ‌ کہ بیجا بگردد بسے روزگار

ہماں لحظہ کیں خاطرش روے داد ‌ ‌ ‌ غم از خاطرش رخت یکسو نہاد

کہ اے نفسِ بیرائے و تدبیر و ہش ‌ ‌ ‌ بکش بارِ تیمار و خود را مکش

اگر بندهٔ بار بر سر برد — وگر

در آں دم کہ حالش دگرگوں شود — بمرگ از گزد بر خوری

غم و شادمانی نماند ولیک — جزاے عمل ماند ہماں چشم دار

کرم ہاے دارد نہ دیہیم و تخت — بدہ کز تو ایں ماند آے

مکن تکیہ بر ملک و جاہ و حشم — کہ پیش از تو بود است و بعد از تو ہم

نخواہی کہ ملکت بر آید بہم — غم ملک و دیں خوردہ باید بہم

زر افشاں چو دنیا بخواہی گذاشت — کہ سعدی دُر افشاند گر زر نداشت

بر مردِ ہشیار دنیا خس است — کہ ہر مدتے جاے دیگر کس است

منہ بر جہاں دل کہ بیگانہ ایست — چو مطرب کہ ہر روز در خانہ ایست

نکوئی کن امسال چوں دہ تر است — کہ سال دگر دیگرے دہ خدا ست

کسے زیں میاں گوے دولت ربود — کہ در بندِ آسایشِ خلق بود

بکار آمد آنہا کہ برداشتند — نہ گرد آوریدند و بگذاشتند

اگر گنج قاروں بدست آوری — نماند مگر آنچہ بخشی بری

گفتار در معنیٔ اینکہ تا کار بتدبیر برآید جنگ کردن نشاید

ہمے تا بر آید بتدبیر کار — مدارائے دشمن بہ از کارزار

چو نتواں عدو را بقوت شکست — بہ نعمت بباید درِ فتنہ بست

گر اندیشہ داری ز دشمن گزند — بہ تعویذِ احساں زبانش بہ بند

عدو را بجاے خسک زر بریز — کہ احساں کند کُند دندانِ تیز

بتدبیر شاید جہاں خورد و لوس — چو دستے نشاید گزیدن ببوس

بتدبیر رستم در آید به بند | که اسفندیارش نجست از کمند
عدو را بفرصت تواں کند پوست | پس او را رعایت چناں کن که دوست
حذر کن ز پیکارِ کمتر کسے | که از قطرہ سیلاب دیدم بسے
مزن تا توانی بر ابرو گرہ | که دشمن اگرچه زبوں دوست بہ
بود دشمنش تازہ و دوست ریش | کسے کش بود دشمنش از دوست بیش
مزن با سپاہے ز خود بیشتر | که نتواں زد انگشت بر نیشتر
وگر زو توانا تری در نبرد | نہ مردیست بر ناتواں زور کرد
اگر پیل زوری وگر شیر چنگ | به نزدیک من صلح بہتر ز جنگ
چو دست از ہمه حیلتے درگسست | حلال است بردن به شمشیر دست
اگر صلح خواہد عدو سر مپیچ | وگر جنگ جوید عناں بر مپیچ
که گر وے ببندد درِ کارزار | ترا قدر و ہیبت شود یک ہزار
ور او پاے جنگ آورد در رکاب | نخواہد بحشر از تو داور حساب
تو ہم جنگ را باش چوں فتنه خاست | که بر کینه ور مہربانی خطاست
چو با سفله گوئی بلطف و خوشی | فزوں گرددش کبر و گردنکشی
چو دشمن در آمد بعجز از درت | بدر کن ز دل کین و خشم از سرت
چو زنہار خواہد کرم پیشه کن | ببخشاے وز مکرش اندیشه کن
ز تدبیرِ پیرِ کہن بر مگرد | که کار آزمودہ بود سالخورد
بر آرند بنیادِ روییں ز پاے | جواناں بشمشیر و پیراں براے
بیندیش در قلب ہیجا مفر | چه دانی کز آں که باشد ظفر

چو بینی که لشکر همه پشت داد — به تنها مگو کرد بر خوری

اگر بر کناری برفتن بکوش — وگر در میان همان چشم دار

وگر خود هزاری و دشمن دویست — چو شب شد در اقلیم

شب تیره پنجه سوار از کمین — چو پانصد بشوکت بدار

چو خواهی بریدن بشب راهها — حذر کن نخست از کمین گاهها

میان دو لشکر چو یکروزه راه — بماند بزن خیمه بر جایگاه

گر او پیشدستی کند غم مدار — ور افراسیاب است مغزش برآر

میان دو لشکر چو یکروزه راند — سر پنجه زورمندش نماند

تو آسوده بر لشکر مانده زن — که نادان ستم کرد بر خویشتن

چو دشمن شکستی بیفگن علم — که بازش نیاید جراحت بهم

بسے در قفاے هزیمت مران — نباید که دور افتی از یاوران

هوا بینی از گرد هیجا چو میغ — بگیرند گردت بژوبین و تیغ

بدنبال غارت نراند سپاه — که خالی بماند پس پشت شاه

سپه را نگهبانی شهریار — به از جنگ در حلقهٔ کارزار

گفتار در نواختن سپاه با فزونی منصب و جاه

دلاور که بارے تهور نمود — بباید بمقدارش اندر فزود

که بار دگر دل نهد بر هلاک — ندارد ز پیکار یاجوج باک

سپاهی در آسودگی خوش بدار — که در حالت سختی آید بکار

کنون دست مردان جنگی ببوس — نه آنگه که دشمن فرو کوفت کوس

سپاهی که کارش نباشد به برگ — چرا دل نهد روز هیجا به مرگ

نواحی ملک از کف بدسگال — به لشکر نگهدار و لشکر بمال

ملک را بود بر عدو دست چیر — چو لشکر دل آسوده باشد و سیر

بهای سر خویشتن میخورد — نه انصاف باشد که سختی برد

چو دارند گنج از سپاهی دریغ — دریغ آیدش دست بردن به تیغ

چه مردی کند در صف کارزار — چو دستش تهی باشد و کار زار

گفتار در کار کردن بر رای کار آزمودگان

به پیکار دشمن دلیران فرست — هژبران بناورد شیران فرست

به رای جهاندیدگان کار کن — که صید آزموده است گرگ کهن

مترس از جوانان شمشیر زن — حذر کن ز پیران بسیار فن

جوانان پیل افگن شیر گیر — ندانند دستان روباه پیر

خردمند باشد جهاندیده مرد — که بسیار گرم آزموده است و سرد

جوانان شایسته بخت ور — ز گفتار پیران نپیچند سر

گرت مملکت باید آراسته — مده کار معظم بنو خاسته

سپه را مکن پیشرو جز کسی — که در جنگها بوده باشد بسی

نتابد سگ صید رو از پلنگ — ز روبه رمد شیر نادیده جنگ

چو پرورده باشد پسر در شکار — نترسد چو پیش آیدش کارزار

بکشتی و نخجیر و آماج و گوی — دلاور شود مرد پرخاش جو

بگرمابه پرورده خیش و ناز — بترسد چو بیند در جنگ باز

دو مردش نشانند بر پشتِ زین
بُود کش زند کودکے بر زمین
یکے را کہ دیدی تو در جنگ پشت
بکش گر عدو در مصافش نکشت
مخنث بہ از مردِ شمشیر زن
کہ روزِ وغا سر بتابد چو زن

حکایت

چہ خوش گفت گرگیں بفرزندِ خویش
چو قربان پیکار بر بست و کیش
اگر چوں زناں جست خواہی گریز
مرو آب مردانِ جنگی مریز
سوارے کہ بِنمود در جنگ پشت
نہ خود را کہ نام آوراں را بکشت
شجاعت نیاید مگر زاں دو یار
کہ افتند در حلقۂ کارزار
دو ہمجنسِ ہمسفرہ و ہمزباں
بکوشند در قلبِ ہیجا بجاں
کہ ننگ آیدش رفتن از پیشِ تیر
برادر بچنگالِ دشمن اسیر
چو بینی کہ یاراں نباشند یار
ہزیمت بجائے غنیمت شمار

گفتار در دلدارے ہنرمنداں

دو تن پرور اے شاہِ کشور کشائے
یکے اہلِ رزم و دگر اہلِ رائے
زِ نام آوراں گوئے دولت برد
کہ دانا و شمشیر زن پرورد
ہر آں کو قلم را نورزید و تیغ
برو گر بمیرد مگو اے دریغ
قلمزن نگہدار و شمشیر زن
نہ مطرب کہ مردی نیاید ز زن
نہ مردیست دشمن در اسبابِ جنگ
تو مدہوشِ ساقیؔ و آوازِ چنگ

بسا اہلِ دولت ببازی نشست
کہ دولت بِرفتش ببازی ز دست

گفتار در حذر از دشمن در صلح

نگویم ز جنگ بداندیش ترس	در آوازهٔ صلح ازو بیش ترس
بسا کس بروز آیت صلح خواند	چو شب شد سپه بر سر خفته راند
زره پوش خسپند مرد افگنان	که بستر بود خوابگاه زنان
بخیمه درون مرد شمشیرزن	برهنه نخسپد چو در خانه زن
بباید نهان جنگ را ساختن	که دشمن نهان آورد تاختن
حذر کار مردان کارآگه است	یزک سد رویین لشکرگه است

گفتار در حسن تدبیر با دشمنان

میان دو بدخواه کوتاه دست	نه فرزانگی باشد ایمن نشست
که گر هر دو باهم سگالند راز	شود دست کوتاه ایشان دراز
یکی را به نیرنگ مشغول دار	دگر را برآور ز هستی دمار
اگر دشمنی پیش گیرد ستیز	به شمشیر تدبیر خونش بریز
برو دوستی گیر با دشمنش	که زندان شود پیرهن بر تنش
چو در لشکر دشمن افتد خلاف	تو بگذار شمشیر خود در غلاف
چو گرگان پسندند بر هم گزند	بر آساید اندر میان گوسپند
چو دشمن بدشمن شود مشتغل	تو با دوست بنشین بآرام دل

گفتار اندر ملاطفت با دشمن از روی عاقبت اندیشی

چو شمشیر پیکار برداشتی	نگهدار پنهان ره آشتی
که لشکر گشایان مغفر شگاف	نهان صلح جستند پیدا مصاف

دل مرد میدان نهانی بجوی — که باشد که در پایت افتد چو گوی

چو سالاری از دشمن افتد بچنگ — بکشتن درش کرد باید درنگ

که افتد کزین نیمه هم سروری — بماند گرفتار در چنبری

اگر کشتی این بندئی ریش را — نبینی دگر بندئی خویش را

نترسد که دورانش بندی کند — که بر بندیان زورمندی کند

کسی بندیان را بود دستگیر — که خود بوده باشد به بندی اسیر

اگر سر نهد بر خطت سروری — چو نیکش بداری نهد دیگری

وگر خفیه یک دل بدست آوری — از آن به که صد ره شبیخون بری

گفتار در حذر از اقربای دشمن که بمکر دوست گردند

گرت خویش دشمن شود دوستدار — ز تلبیس ایمن مشو زینهار

که گردد درونش بکین تو ریش — چو یاد آیدش مهر پیوند خویش

بداندیش را لفظ شیرین مبین — که ممکن بود زهر در انگبین

کسی جان از آسیب دشمن ببرد — که مر دوستان را بدشمن شمرد

نگهدارد آن شوخ در کیسه دُر — که داند همه خلق را کیسه بُر

سپاهی که عاصی شود در امیر — ورا تا توانی بخدمت مگیر

ندانست سالار خود را سپاس — ترا هم نداند ز غدرش هراس

بسوگند و عهد استوارش مدار — نگهبان پنهان برو بر گمار

نوآموز را ریسمان کن دراز — نه بگسل که دیگر نبینیش باز

چو اقلیم دشمن بجنگ و حصار — گرفتی بزندانیانش سپار

که بندی چو دندان بخوں در برد ‏ ‏ ز حلقوم بیدادگر خوں خورد

چو برکندی از دستِ دشمن دیار ‏ ‏ رعیت بساماں تر ازوے بدار

کہ گر باز کوبد درِ کارزار ‏ ‏ بر آرند عام از دماغش دمار

دگر شہریاں را رسانی گزند ‏ ‏ درِ شہر بر روے دشمن مبند

مگو دشمنِ تیغ زن بر در است ‏ ‏ کہ انبازِ دشمن بشہر اندر است

بہ تدبیرِ جنگِ بداندیش کوش ‏ ‏ مصالح بیندیش و نیت بپوش

منہ در میاں راز با ہر کسے ‏ ‏ کہ جاسوس ہمکاسہ دیدم بسے

سکندر کہ با شرقیاں حرب داشت ‏ ‏ درِ خیمہ گویند در غرب داشت

چو بہمن بزاولستاں خواست شد ‏ ‏ چپ آوازہ افگند و از راست شد

اگر جز تو داند کہ عزمِ تو چیست ‏ ‏ بدیں راے و دانش بباید گریست

حذر کن زِ پرخاش و کیں آوری ‏ ‏ کہ عالم بزیرِ نگیں آوری

چو کارے برآید بلطف و خوشی ‏ ‏ چہ حاجت بہ تندی و گردن کشی

نخواہی کہ باشد دلت دردمند ‏ ‏ دلِ دردمنداں برآور زِ بند

بیازو توانا نہ باشد سپاہ ‏ ‏ برو ہمت از ناتواناں بخواہ

دعاے ضعیفانِ امیدوار ‏ ‏ زِ بازوے مردی بہ آید بکار

ہر آنکہ استعانت بدرویش برد ‏ ‏ اگر بر فریدوں زند او پیش برد

انتخاب از کلیات سعدی

مثنوی

طعام ار لطیف است و گر سرسری / چو دیرت بدست اوفتد خوش خوری

سر آنگه ببالین نهد هوشمند / که خوابش بقهر اندر آرد به بند

فرشته صفت مردم هوشیار / نه بسیار خفت است و بسیار خوار

مثنوی

مگو آنچه طاقت نداری شنود / که جو کشته گندم نخواهد درود

چه نیکو زد است این مثل برهمن / بود حرمت هر کس از خویشتن

چو دشنام گوئی دعا نشنوی / بجز کشتهٔ خویشتن ندروی

نخواهی که نفرین کنند از پشت / نکو گوی تا بد نگوید کست

نباید که بسیار بازی کنی / که هر قیمت خویش را بشکنی

دگر تند باشی بیکبار و تیز / جهان از تو گیرند راه گریز

بگو و مه تا توانی قدم / از اندازه بیرون و ز اندازه کم

نه کوتاه دستی و بیچارگی / نه زجر و تطاول بیکبارگی

بخردان مفرمای کار درشت / که سندان نشاید شکستن بمشت

مثنوی

دشنام تو سربسر شنیدم / امکان مقاومت ندیدم

با مثل تو بہ بود مدارا / تا فرق بود جواب مارا

کآنروز کہ از عمل بیفتی / بر گوش تو آید آنچہ گفتی

دانی چہ بود کمال انسان / با دشمن و دوست لطف و احسان

غمخوارگی دوستان خدا را / دلداری دشمنان مدارا

قطعہ

نخواہی کز بزرگان جور بینی / عزیز من بخردان بر ببخشاے

اگر طاقت نداری صدمۂ پیل / چرا باید کہ بر موران نہی پاے

قطعہ

ہر بد کہ بخود نہ پسندی / با کس مکن اے برادر من

گر مادر خویش دوست داری / دشنام مدہ بمادر من

قطعہ

نادان ہمہ جا با ہمہ خلق آمیزد / چون غرقہ بہرچہ دید دست آویزد

با مردم زشت نام ہمراہ مباش / کز صحبت دیگدان سیاہی خیزد

انتخاب از کلیاتِ حزیں

حمد

بنامِ نگارندۂ ہست و بود / فرازندۂ ایں رواقِ کبود

سرِ داستاں نامِ فرخندہ ایست / کہ عقل از ستایش فرومانده ایست

سپاسش نشاید باندیشه گفت / سخن کے تواں کوهِ البرز سُفت

ازل تا ابد گر ببالا پرد / ز حدِّ خود اندیشه بر نگذرد

بہ بینش قدم را دریں گشته ده / اگر مردِ راہی باندازه نہ

ترا برتر از حدِّ خود راه نیست / کہ نقش از نگارنده آگاه نیست

پئے مصطفےٰ گیر اگر میروی / رہِ راست اینست اگر بگروی

نعت

بلند از کہ شد رایتِ سروری / کہ بخشید عزت بہ پیغمبری

ز فیضِ کہ ایں مشتِ گل جاں گرفت / فروغ از کہ رخسارِ ایماں گرفت

محمدؐ سرافرازِ خیلِ رسل / شفیع البرایا دلیل السبل

فرازندۂ پایۂ سروری / برآرندۂ تاجِ پیغمبری

گل از نافۂ خلقِ او مشکبو / خور از بادۂ مہرِ او سرخ رو

شد از شانِ او شوکتِ کفر پست / ز میلادِ او قصرِ کسرےٰ شکست

دل از نعمت عام او چیره دست | لب از لذت نام او شیر مست
بجهدش عبادت روائی گرفت | جبین صنم جبه سائی گرفت
دل افروز پاکی نهاداں و لبست | رخ بخت را بامداداں قلبست
کلید دل تنگ هر بسته کار | در رحمت خاص پروردگار
عیان کرد پوشیده اسرار را | ز رخ پرده برداشت انوار را
سپاس و سلامے سزاوار او | بر او باد و بر آل اطهار او
بر اصحاب و بر پیروانش همه | بیاران روشن روانش همه

تلقین استاد

مرا داد روشن روانے سبق | که بادا بروحش تجلیات حق
بداں تفرقے آں را که اقران تو | نگیرند در حشر دامان تو
جوانمردی آں باشد اے پخته رس | که فردا نگیری تو دامان کس
بود عفو و اغماض جرم عباد | کرم آن که آں را نیاری بیاد
نشان حسب ترک ما و منی است | ز خود گر نبارد گذشتن دنی است
ز آبا و اجداد نسب مکتسب | بود رفعت نفس عالی نسب
اساس سلوک سبیل وصال | بود صدق اقوال و حسن فعال

اشارت به سلوک سبیل عجز و شکیبی و ترک خودی و خود بینی

اگر بنده را سربلندی رسد | ز شکیبی و مستمندی رسد

ز خود بینی ابلیس مردود شد — بکف خاک افتاد مسجود شد
نه بینی که چوں دانه افتد بخاک — بکوشند مهر و مه تاب ناک
کز افتادگی سرفرازش کنند — بصد ناز با برگ و سازش کنند
سخن خود پرستی ز نا بخردی — خدا بنده گردی ز ترکِ خودی
مجاهد اگر نفسِ اماره کشت — کلید درِ فتح دارد بمشت
چه حاصل که صد خرقه بر تن دری — خدا رس شوی چوں ز خود بگذری
فزونی چه خواهی کمِ خویش گیر — ره اینست اگر سالکی پیش گیر

حکایت

یکے طعن و تشنیع میزد بسے — بآزاد مردِ حقیقت رسے
سخن چیں سخنها باو باز گفت — ازاں رازِ خاطر چو گل بر شگفت
بشکرانه رخسار بر خاک سود — بیزداں سپاسِ فراواں نمود
پس آنگه چنیں گفت آزاد مرد — که مے بایدم در جهاں فخر کرد
که یارد چه من ناسزا بندهٔ — نمود است سالارِ فرخندهٔ
بارشادِ او دل رہیں مانده است — که نامم مرا بر زباں رانده است

موصوف بخیر باش نه وصافِ خیر

نشستیم باهم بخاکِ یمن — من و عارفے چوں اویسِ قرن
سخن راندم از سیرتِ رهرواں — زبانم رواں بود و طبعم جواں
مقاماتِ مرداں بیاں کردمے — حکایاتِ صاحبدلاں کردمے
چه بزمِ سخن گوئی آراستم — ادا کردم آں را که مے خواستم

شنید آنچه گفتم بسمع قبول | نشد از فزون گوئی من ملول
پس آنگه در تربیت باز کرد | دلم مخزن گوهر راز کرد
که وصافی خیر چندان هنر | نباشد بمیزان بالغ نظر
اگر مے توانی درین کشته دیر | بر آن شو که موصوف باشی بخیر
چو دیدند کاین غافلان خفته اند | بناچار گویندگان گفته اند
نباشد اگر مدعا انتباه | خموشی ثواب است و گفتن گناه

اشارت بعدل و انصاف و ترک جور و اعتساف

میازار تا مے توانی کسے | که پر زور تر از تو دیدم بسے
برآورد گیتی از ایشان دمار | چریدند در مغز شان مور و مار
در آفاق دیدم بسے دیو و دد | که بنیاد شان کند بنیاد بد
چه نازی ببازو چه نازی بچنگ | که فردا نشست در گردنت پالهنگ
چه بالی بجنبش اے گیاه ضعیف | که فردا وزد تند باد خریف
گرفتم که گودرزی و گشتهم | خورد استخوان ترا خاک هم
درخت نکو باش اے سربلند | چنان زی که در سایه ات خوش زیند
ترحم بر احوال افتاده کن | مشو در ره رهروان خار و بن
نه در بند راین ملک غدار باش | تو از نیکنامی جهاندار باش
جدا کن زهم نیک و بد شغز و پشت | مکافات هر کار دنبال اوست

حکایت

نهادیم پاے سفر در طریق | سفر کرده چند با من رفیق

بشہرے رسیدیم از رودبار کہ بودند از ظلم والی فگار

قضا دزد دنداں بوالی گماشت بجز قلع دیگر علاجے نداشت

سبک یک دو دنداں چو بیچارہ کند گراں تر شد آں دزد بر مستمند

بیا سود شکیبی ز دزد آں زماں کہ دنداں نماندش دگر در دہاں

شد القصہ آں روزِ فرخ چو چاشت دہاں بود چوں غنچہ دنداں نداشت

شد افسانہ در شہر و کوے ایں حدیث کہ کندند دندانِ گرگِ خبیث

چہ گل بود خنداں لبِ آں رمہ کہ کندیم دندانِ ظالم ہمہ

یکے از رفیقانِ من ایں چو دید شگفت آمدش لب بدنداں گزید

بگفت اے عزیزانِ بیدار بخت مرا عبرت آمد ازیں حالِ سخت

کہ از سافلیے چرخ دیرینہ زور بجام است پاداشِ انصاف و جور

پند بشاہاں

چنیں است فرماں کہ حق را نہاں نشاید نمودن ز فرماندہاں

نمایندۂ راہِ خیر و سلوک ندارد نصیحت دریغ از ملوک

کہ در خیرِ ایشاں بود خیرِ خلق نکو خواہِ خلق است پاکیزہ دلق

بیا اے شہنشاہِ شوکت فروش فقیرانہ بنشین و بکشاے گوش

باندرزِ من گوش بکشا دمے کہ بہتر درم زندہ از عالمے

بود پندم افزایشِ ہوشِ تو کنم گوہر آویزۂ گوشِ تو

چہ بندی میاں را بزریں کمر کہ بستن ضرور است رختِ سفر

بپیچ ایں سفر برگ و سازے بیار سرشکے بیار و نیازے بیار

چه مے پرسی از گنج داراں حساب — حسابِ خدا را چه گوئی جواب
نیاز و امل ایں چه دلبستگی است — نجات و سعادت بوارستگی است
خدا بندگاں از تو نالاں بحق — دلِ مستمنداں نه جورِ تو شق
شقاوت بلا ہست بے زینہار — مکن زینہار ایں بلا را شعار
شعورت چه شد اے اسیرِ غرور — مگر از غروری عدیم الشعور
حزیں از فروشت جہاں مے طپد — زمیں مے طپد آسماں مے طپد
سعادت کسے را کند رہبری — که آموزد از گفته ات سروری

حکایت

شنیدم فریدون با فر و ہوش — نیاسود چشمش شب از دزدِ گوش
بخاصاں چنیں گفت در بامداد — که امشب سزایے مرا گوش داد
ہمانا که مالیده باشد ز دزد — ضعیفے و نشنیده ایں خفته مزد
چه غفلت ز مظلوم و ترنبید گوش — مرا دوش ایں دزد مالید گوش

حکایت

ستم پیشه را به ببستند سخت — که بیدادگر بود برگشته بخت
عبورِ من افتاد زاں رہگذار — که گرگ دژم بود در گیر و دار
مرا دید و مالید برگشته روز — بپوزش کشید از سرِ عجز پوز
ہمے گفت خواہم که منت نہی — ز چنگالِ شیراں خلاصم دہی
بہ مالیدنش سیلِ اشکم کشود — که ظالم بسیاسے مظلوم بود
خرد گفت انصاف را پایدار — که رزق [illegible] بکارِ ایں نابکار

بگفتمش آهسته اے لابه گر | دلم را مشوران مسوزاں جگر
مخروشد دلم گرچه از زاریت | ولے ترسم از مردم آزاریت
تو آنی که از جور و کینت زمیں | بنالید پیشِ جہاں آفریں
بسے کرده پیچید بر دست و پاے | ز صد ورطه جستی بحکمِ خدا
برفتی سبک بر سرِ کارِ خویش | نیامد ترا شرم ز اطوارِ خویش
کنم گرگ را گر برحمت یله | بنالد ز بیرحمیئے من گله
کرم گرچه خُلقِ الٰہی بود | تباہی گراں را تباہی بود
گر اکنوں پشیمانی از کارِ زشت | کنی گر بمحراب رو از گذشت
گشاید درِ رحمتِ کردگار | گناہت بیامرزد آموزگار
کند آشتی با تو مشکل کشا | تو چوں صلح کردی بخلقِ خدا

حکایت

دو کس را سرِ جنگ بود و ستیز | بہم کرده دندان و چنگال تیز
یکے زآں دو سامانِ پیکار کرد | قبا جوشن و خود دستار کرد
پدر گفتش اے خامِ بیہوده کوش | اگر پختۂ جوشن از صلح پوش
گرت ہست دامانِ فرصت بچنگ | زره کوب با نفسِ خود طبلِ جنگ

پند

شنودم ایں سوال از فلاطوں یکے | ز دشمن چساں کینه باید کشید
جوابش چناں داد روشن رواں | بفضلے که گردد ترا بر مزید

مکالمهٔ شیخ الرئیس با کنّاس در قناعت و ترکِ تحمّل منّت از ناس

نگارندهٔ قصّهٔ باستان — رقم کرده بر دفترِ راستان
که از پورِ سینا شنیدم که گفت — در ایّامِ خود آشکار و نهفت
نگردیده ام مُلزم از هیچ کس — مگر از یکے گبرِ کنّاس و بس
که پویاں براہے شدم بامداد — گذر بر یکے از مزابل فتاد
بشغلِ خود آں گبر مشغول بود — تفاخر کناں نغمۂ مے سرود
مفادِ سخنش اینکه اے نفس زاں — بعزّت ترا داشتم در جہاں
که شایانِ حرمت ترا یافتم — ببر حلّهٔ عزّتت بافتم
شگفت آمد از وے مرا ایں کلام — بدو گفتم اے یاوه گفتار خام
ندانستۂ چوں ز گوهر خزف — سزد گر ببالی بعزّ و شرف
نگه کرد بر روے من خیر خیر — بگفتا که ابله توئی نه فقیر
تقاضاے روزی ز شغلِ خسیس — بسے بهتر از امتنانِ رئیس
ندانستۂ عزّتِ خود ز ذل — سفیهانه بر ما چه خندی چو گل
فرو ماندم از راندنِ پاسخش — بدزدید شرمم نگاه از رخش
چناں مُهر بر لب مرا زد سکوت — که دل گفت یا لیتَ انّی اموت

در مذمّتِ طمع

شبے سر برآوردم از جیبِ خویش — چو آہے که خیزد زِ دلہاے ریش

طمع جلوہ گر شد مرا در نظر | ز ہر زشت رو پیکرے زشت تر

بدو گفتم اے راندۂ بخرداں | پدر کیستت باز گو در جہاں

بگفتا کہ شک در قضا و قدر | نظر بستن از خالق نفع و ضر

بگفتم کہ از پیشۂ خود بگو | چہ بافی دریں کارگاہ دو رو

چہ صنعتگری داری از جزو کل | بگفتا زبونی و خواری و ذل

بدو گفتم از حاصل خود خبر | بگو رشتۂ باز اے خیرہ سر

مآلت کدام است و غایت کدام | بگفتا کہ خسراں بود والسلام

صلاح شاہ صلاح ایں کارگاہ و
فسادش تباہی نظام انام است

الا اے جہاندار فرخندہ خوے | دمے گوش بکشا بفرخندہ گوے

نخستیں بکو گیر راہ سلوک | کہ خلقے گراید بدین ملوک

جہاندار باید پسندیدہ کیش | غم پیرواں خور بدنبال خویش

قلاوز راہی بیندیش حال | مبادا کہ باشی دلیل ضلال

وگر خود ندانی ز دانندہ پرس | ز روشن روان شناسندہ پرس

خرد پروراں را خریدار باش | تن تیرۂ سفلہ گو خار باش

بروشن روانے برآور دمے | کہ یک فرد دانا بہ از عالمے

نظر کن در احوال دانشوراں | کہ بے خار نبود گل و ضیمراں

چو دعوے گراں راشمارے نہی | کند از تو دانندہ پہلو تہی

بجائی که باشد رواج خزف — چرا گوهر آید برون از صدف

بدعوی میسر بدی گر هنر — فلاطون شدی لافزن خیره سر

فریبنده دنیا است سنگِ محک — چو خواهی نماند پس پرده شک

بگیر ای نکو رای عبرت سگال — عیارِ حریفان بگفتار و خصال

بصورت همه آدمی پیکر اند — بسیرت بسی کم ز گاو و خر اند

نه هر پیکری آدمی زاده است — بسی صورت از مردمی ساده است

فریبا مگردی به نیرنگ و بو — چه معنی دهد صورت و رنگ و رو

حذر زین دغل سیرتان دغا — و زین جو فروشان گندم نما

یکی پند سنجیدگان را بسنج — منه دل ز دنیا بشادی و رنج

ترا خانه در عالم دیگر است — سرای تو بیرون ازین ششدر است

ترش رو ز پند سخن گو مکن — نکو خواه را تلخ باشد سخن

بردگوی رهبر آن فروزنده بخت — که با دوست نرم است و با خصم سخت

رگ و ریشهٔ قسوت از دل بکن — که سنگِ درشت است نشتر شکن

نگیرد بتو پند حکمت پژوه — چو باران رحمت به بنیاد کوه

به پیش دم ناصحان خاک باش — پذیرای حق از دل پاک باش

قوی دار دل را و همت بلند — به همت توان گشت فیروزمند

بکاری که در سعی کوشنده هست — بکانا میان بستن از ایمنی است

چه خوش گفت پیر مغان زرد هشت — تو در رنجه زد هر که بر کوه مشت

بغفلت میاور سر ایام را — فریبا مشو دانه و دام را

انتخاب از تحفة الاحرار

حمد

اے ز کرم چارہ گرِ کارہا / مرہمِ راحت نہِ آزارہا

عقدہ گشایندۂ ہر مشکلے / قبلہ نمایندۂ ہر مقبلے

نیست دریں کارگہِ گیر و دار / جز تو کسے کآید ازو ہیچ کار

روئے عبادت بتو آریم و بس / چشمِ عنایت ز تو داریم و بس

در کفِ ما مشعلِ توفیق نہ / رو بہ نہانخانۂ تحقیق دہ

چوں رفتم از پاے مرا دستگیر / انت نصیری و الیک المصیر

نعت

اے بسرا پردۂ یثرب بخواب / خیز کہ شد مشرق و مغرب خراب

توبہ دہ از سرکشی ایّام را / باز خر از ناخوشی اسلام را

واعظِ پُر گو کہ بہ پستی است بند / پایۂ خود کردہ ز منبر بلند

چوں نہ بزرگ است ز شرعش سخن / منبرِ او بر سرِ او خرد کن

صومعہ را قاعدۂ تازہ کن / رختِ خرابات بدروازہ کن

بدعتیاں را رہِ سنّت نماے / عزلتیاں را درِ عزلت گشاے

خرقۂ تزویر بصد پارہ کن / جانِ مزوّر ز تن آوارہ کن

گنجِ تو در خاک نہاں دیر ماند — نورِ تو غائب زِ جہاں دیر ماند

ظلمتِ عصیاں ہمہ عالم گرفت — بلکہ جہاں جامۂ ماتم گرفت

کاش فتد ز اوجِ عروجت رجوع — باز کند نورِ جمالت طلوع

دیدۂ عالم بتو روشن شود — گلخنِ گیتی بتو گلشن شود

دولتیاں از تو علم بر کشند — ظلمتیاں را بعدم در کشند

جامی از آنجا کہ ہوادارِ تست — روئے تو نادیدہ گرفتارِ تست

گر لبِ جاں بخشِ تو فرماں دہد — بر قدمت سر نہد و جاں دہد

آدمیّتِ آدمی باسلام است و
اوّلِ ارکانش اقرار است بہ کلمہ

اے کہ درِ دولتِ دیں کم زنی — چند دم از نسبتِ آدم زنی

آدمی آں است کہ دینے درو ست — محو گماں کردہ یقینے درو ست

گر بود ایں پیکرِ گِل آدمی — زو در و دیوار ندارد کمی

آدمئی پشت بر ایّام کن — روئے بمعمورۂ اسلام کن

پیشِ شریعت رہِ اسلام سنج — میرسد ارکانِ حروفش بہ پنج

رکنِ نخستیں کہ شہادت بود — راہِ خلاف آمدہ عادت بود

روئے در آں کن کہ ترا روئے داد — صد درِ امّید بروئیت گشاد

چشم بر آں نہ کہ ز روزِ نخست — روشنئ چشمِ جہان بینِ تست

پشت بر آں زن کہ ازو شد بپائے — قامتِ قدرت بفلک فرق سائے

چون بشناسائیٔ او پی بری
پیش نهی پای پرستش گری

روی بمحرابِ عبادت کنی
کسبِ سبب های سعادت کنی

هر چه کند بنده برون زین دو کار
آخر ازآن کار شود شرمسار

ریخت بسر حسرتِ ندامت برد
داغِ ندامت بقیامت برد

در اقامت نماز های پنجگانه

پنج نماز است به از پنج گنج
به که بدین پنج شوی گنج سنج

پنجرۂ خود ساز بدین پنج سخت
پنجرۂ ابلیس بدر لخت لخت

دینِ ترا نیست ستون جز نماز
بهرِ قیامش چو ستون سرفراز

پشتِ توان دم که ز طاعت دوتاست
از پیٔ این خیمه ستونے است راست

مسجدِ تو شد همه جا سنگ و خاک
خاک شد از بهرِ تو چون آبِ پاک

تا رهِ طاعت شود آسان ترا
زآن نشود طبع هراسان ترا

لیک تو از جاهلی و کاهلی
همچو خران مانده در آب و گلی

زینتِ تو بس کمرِ بندگی
تاج تو در سجده سرافگندگی

شرم تو بادا که ببالا و پشت
سجدۂ طاعت بردش هرچه هست

تو کنی از طاعتِ او سرکشی
به که ازین شیوه قدم درکشی

کارِ جهاد است پیٔ حجِّ پاک
قعدۂ طاعت بمصلّای خاک

وصفِ نبات است نمودن قیام
بر درِ قیّوم جهان به دوام

خیز تو هم برگِ تعبّد بساز
جمع کن این چند عمل در نماز

تا ز پریشانیٔ ظاهر بری
راه بجمعیّتِ باطن بری

جمع نشینی بمقامِ حضور		از خود و از ہستیٔ خود گشتہ دور

در روزۂ رمضان

اے زِ پیٔ طبلِ شکم ہمچو نائے		جملہ گلو گشتہ زِ سر تا بپائے
کارِ تو از ہرچہ تصوّر کنی		نیست بجز آنکہ شکم پر کنی
معدہ معوّد کردہ پئے نان و آب		کے شوی از قوتِ رواں بہرہ یاب
باطنت از نفسِ ہوا ممتلی		چوں رسدت لذّتِ الصّومُ لی
ہرچہ بداں شرع بشارت دہ است		از ہمہ حرف انا اجزی بہ است
سہ صد و شصت است ترا روزِ سال		بیش زِ کم خوارئِ یک سی منال
گرسنگی طعمۂ خوانِ رضا ست		تشنہ لبی شربتِ جامِ صفا ست
روزۂ خاصاں نہ ہمیں است و بس		بلکہ بریدن بود از ہر نفس
ہرچہ نشاید کہ بگوئی مگوے		ہرچہ نشاید کہ بگوئی مگوے
چشم مکن باز بنادیدنی		گوش بپرداز ز نشنیدنی
دست میالاے بشغل دغل		پاے مفرسائے براہِ امل
علم و عمل را زِ ریا پاک کن		بلکہ دل از غیرِ خدا پاک کن
نیست ترا قبلۂ دیں جز خدا		ہیچ مداں ہیچ مبیں جز خدا
ہرچہ نہ ذکرِ وے ازاں لب بہ بند		و آنچہ پسندش نبود کم پسند

در زکوٰۃ مال دادن

اے شدہ زندانِ درم مشتِ تو		بند بر آنجا زِ مہر انگشتِ تو
پیش کہ ایّام کند رنجہ ات	ق	گردِش او تاب دہد پنجہ ات

خوش بگشا دست پئے احسانیاں / از پئے آزادیٔ زندانیاں
مال گرت جمع شود صرف کن / گوش نیوشنده پئے این حرف کن
صرف همه گرچه نیاید ز تو / منع همه نیز نشاید ز تو
ده بده از سیم و زرت آن قدر / کآردت از عهدهٔ واجب بدر
حق چو ترا داد ز دینار بهشت / بخل به یک نیمهٔ دینار چه زشت
نیز زر و سیم است بباغ نعیم / قصر ترا خشت زر و خشت سیم
هر درم سیم ز حق فقیر / زیر زمین مینهیش جائے گیر
بهر جزائے تو بروز شمار / سرخ چو دینار کنندش ز نار
گاه برخ داغ رسندت که هان / بهر چه رخ داشتی از وے نهان
گاه به پشتت که ز روئے درشت / بهر چه کردی سوئے بیچاره پشت
گاه به پهلو که ز بس بیرهی / پهلو ازان بهر چه کردی تهی
تفرقه کن جمع درمهاے خویش / سینه تهی کن ز المهاے خویش
داغ جدائیش گر اینجا کشی / بهتر ازان داغ که فردا کشی
حیف بود کز پئے فرزند و زن / داغ نهی این همه بر خویشتن
ضامن رزق همه شد کردگار / کار خدا را بخدا در سپار

در حج

اے ز گلت ناز ده سر حب دل / مانده ز حب وطنت پا بگل
دین ترا تا نشود ارکان تمام / روے نه از خانه برون کن مقام
گر نبود راحله باد پاے / راحله از پا کن و در ره در آے

والہ و حیرت زدہ و مشتہام	خندہ کناں گریہ کناں مے خرام

در خاموشی

گفتن بسیار نہ از نغزی است	وگوئی طبل زبے مغزی است
در دولت از غیب گلے چوں کشاد	از دم ناخوش بدہ آں را بباد
تا نہ لبت بشنہ زد عوے بود	کے دل تو محرم معنی بود
زشتی طبع است دریں کہنہ کاخ	حوصلۂ تنگ و حدیث فراخ
گرچہ سخن خاصیت زندگی است	موجب صد گونہ پراگندگی است
لب چو کشائی گرد ہوش باش	ورنہ زباں درکش و خاموش باش
ہوش چہ باشد ز خدا آگہی	آگہی از آفت غفلت تہی
بر سخن بیہدہ کم شو دلیر	تا کہ ازیں پایہ نیفتی بزیر

در بیداری صبح

اے بشکر خواب سحر دادہ ہوش	خیز کہ برخاست ز مرغاں خروش
مرغ سحر زندہ و تو مردۂ	او ز نوا گرم تو افسردۂ
ترک ہوا گو و نوائے بزن	چنگ بداماں وفائے بزن
بیش دریں مرحلہ غافل مخسپ	پاے برآر از گل و در گل مخسپ
ہست یکے نیمۂ عمر تو روز	نیمۂ دیگر شب انجم فروز
روز و شب عمر تو با صد شتاب	مے گذرد آں بخور و ایں بخواب
روز پئے خور سگ دیوانۂ	خفتہ بشب مردۂ کاشانۂ
روز چناں مے گذرد شب چنیں	کے شوی آمادۂ روز پسیں

شب چو شود شمعِ شب افروز باش
ہم نفسِ گریۂ جانسوز باش

اشک ہمے ریز بصد درد و سوز
عذر ہمے خواہ ز تقصیرِ روز

ہر چہ بروز از دلِ جافی کنی
وائے اگر شب نہ تلافی کنی

روزِ تو شد شام بعصیاں گری
شام بروز آر بعذر آوری

روز و شبت گر ہمہ یکساں شود
بر تو شب و روزِ تو تاواں شود

روز کہ صد گونہ گنہ کردۂ
نامۂ اعمال سیہ کردۂ

شب ز مژہ بہرِ سفیدیِ روئے
از رخِ آں نامہ سیاہی بشوئے

حکایتِ عاملے

عاملے از چاہِ جہالت بروں
در رہے افتاد بچاہے دروں

سایہ صفت در تگِ چاہ آرمید
سایۂ شخصے بسرِ چاہ دید

نعرہ برآورد کہ اے رہ نورد
از رہِ احسان و مروت مگرد

پاے مروت بسرِ چاہ نہ
دست بافتادۂ از راہ دہ

راہ رو آمد بسرِ چاہ و گفت
دست بدہ اے بغم و آہ جفت

گفت نخست از کرمِ عام خویش
دہ خبرم از لقب و نام خویش

گفت کہ شاگردِ کمینِ تو ام
در رہِ دیں خاکِ زمینِ تو ام

گفت کہ حاشا کہ ازیں چاہ پشت
در رقم افروز بدست تو دست

من کہ بہ تعلیم میاں بستہ ام
از غرضِ سود و زیاں رستہ ام

کوششم از راہِ خداوندی است
خاص پئے فضلِ خداوندی است

کے بجزاے دگر آلایش
ور غرض آلودگی افزایش

در تگِ راہی، پیادہ نشینیم اسیر | تا نشوم بیغرضی دستِ گیر
چوں دگراں را شوی آموزگار | کم طلب آں را عوض از روزگار
علم چو دادت زِ عمل سر مپیچ | دانشِ بیکار نیرزد بہ ہیچ
چوں بہ بساطِ عملت شود پاے | بے عملاں را بہ عمل رہ نماے
بایدت اوّل ادب آموختن | پس دگراں را ادب آموختن

پندِ ارجمند

گر پدرستاں سر و کارت دہند | لوحِ الف بے بکنارت دہند
پہلوے ہر سفلہ مشو جانشیں | از ہمہ یکتا شو و تنہا نشیں
خندہ زناں گہ تاں گہ بازیں | رشتۂ دنداں منما ہمچو سبیں
گوش مکن بیہدہ در قیل و قال | تا نہ کشی دردِ سرِ گوشمال
دار ادب درسِ معلّم نگاہ | تا نشوی طبلکِ تعلیم گاہ
سیلیٔ او گرچہ فضیلت دہ است | گر تو بہ سیلی نرسانی بہ است
در طلبِ علم کمر چست کن | دست زِ اشغالِ دگر سست کن
با تو من از علم بگویم سخن | علم چو آید بہ تو گوید کہ کن
علم کثیر آمدہ عمرت قصیر | آنچہ ضروری است بآں مشتغل گیر
ہرچہ ضروری است چہ حاصل کنی | بہ کہ عمارت گرِ لئے دِل کنی

انتخاب از مطلع الانوار

حمد

آنچہ ز جاں زندہ بر آرد نفس — فاتحۂ حمدِ خدایست و بس

سکۂ حکمش ز تغیّر بروں — عرصۂ ملکش ز تصوّر بروں

معرفت آموزِ شناسندگاں — معصیت آمرزِ ہراسندگاں

شاد کنِ سینۂ ہر ناخوشے — عقدہ کشاے دلِ ہر غم کشے

مونسِ اندیشۂ بیچارگاں — خانہ براندازِ ستمگارگاں

نیست خدائے بجز آں بے نیاز — کوست خداوندِ خداوند ساز

دیدۂ دل را ز بصر تاب داد — چشمۂ جاں را بہ بقا آب داد

پاسِ خرد در ہمہ سرہا نہاد — دزدِ اجل را ہمہ درہا کشاد

نعت

اے سخنت گنجِ خدا را کلید — گوہرِ آں گنج تو کردی پدید

قفلِ تو گنجینۂ رحماں کشاد — چشمِ تو دروازۂ احساں کشاد

نامِ تو ز اللہ بدوم پایہ خاص — نامۂ چارم ز تو با اختصاص

پیروِ تو مشعلِ راہِ ہمہ — ظلِّ لواے تو پناہِ ہمہ

ہر سخنت کاشفِ مسلمانی است — حاشیۂ نامۂ ربّانی است

عینِ عنایت زِ عطاے کریم — دالِ ہدایت بدہِ مستقیم
باد ہمیشہ رہِ ما سُوے تو — سُرمۂ ما خاکِ سرِ کُوے تو

پنج اساسِ مسلمانی

پنج اساس است کہ ایمانی است — ہر یک ازاں حِصنِ مسلمانی است
ہر کہ در آنہا نہ عمارت نہاد — مایۂ خُود جُملہ بغارت نہاد
اوّل ازاں جُملہ شہادت شناس — ہر الفش سہمِ سعادت شناس
امرِ دُوُم در ہمہ ایّامِ خویش — پنج فریضہ است بہنگامِ خویش
ہر کہ قوی بازُو ازاں پنجہ گشت — گردنِ شیطاں زِ کفش رنجہ گشت
شرم نداری کہ تُرا حیِّ پاک — خواندہ بمعراج تو خُفتہ بخاک
ہر چہ بدہر آدمی است و پری — نیست مگر بہرِ پرستش گری
آبے بہ بطالت چو خورد مایگاں — چند خوری نعمتِ حق رایگاں
وحش و طیورے کہ چرا خوار کرد — سر بگہِ خوردن نگونسار کرد
قطرۂ آبے نخورد ماکیاں — تا نکند رُو بسُوے آسماں
سنگ و گیاہے کہ تو بینی خموش — غُلغُلِ شاں ہست فلک را بگوش
چرخ ہم اینک بشکستِ وُجود — ہست ہمیشہ برکوع و سُجُود
خلق ہمہ بر درِ دادارِ خویش — ہست پرستندہ بمقدارِ خویش
آدمی است آنکہ بغفلت گم است — دیو دِل است آنچہ بتن مردم است
آنکہ سجودے بسرش کم بود — باشد از ابلیس نہ زِ آدم بود
کسوتِ اسلام در اندام چُست — قوّتِ اسلام در اندیشہ سُست

این نہ لباس است کہ تلبیس ماشت ... وین نہ خیال است کہ ابلیس ماشت

پاک شو و راہ خداوند گیر ... گرچہ پلیدم زِ من این پند گیر

نیست نماز آنکہ کنی بے خشوع ... ور ز دِلے ارکان سجود و رکوع

سجدہ نباشد کہ بروے زمیں ... بر صفتِ مرغ شوی دانہ چیں

کن بنمازت ہمہ ارکان درست ... تات شود خانۂ ایماں درست

یافت اساس دوہیں چوں براز ... محکمی از پنج ستونے نماز

سوے عمارت گرِ ثالث خرام ... وآں ہمہ بنیاد نہ زر کن تمام

ستر اماں بند زِ سیم و زکوٰۃ ... تات بود روز قیامت نجات

خواستہ ناخواستہ دادت خدائے ... وائے کہ تو خواستہ ندہیش وائے

سوختۂ را درم خویش رفرست ... مُہر بدروازۂ آتش رفرست

چوں سہ بنا یافت بطاعت قیام ... قاعدۂ چارمیں آمد صیام

ماہِ نو روزہ کہ گردد پدید ... گرچہ سرِ غرّہ و گہ عینِ عید

کردہ اشارت زِ یک ابرو کہ ہُم ... وز دگر ابرو اشارت کہ قُم

صائم ازیں ممکلتِ دیں رفزائے ... مشرق بند آمد و مغرب کشائے

چوں تنِ مرحوم زِ کیاست پُرد ... کے چو خراں بارِ نجاست برد

روزہ کہ خورشیدِ وے آتش وش است ... نورِ وے زینک سپرِ آتش است

چارہ نباشد چو رسیاں لی تمام ... زادِ حلال از رہِ بیت الحرام

پیشہ کن آنگاہ بصدقُ الطّریق ... بندگیِ حضرتِ بیتُ العتیق

کور نۂ نورِ صفا را ببیں ... لنگ نۂ راہِ خدا را ببیں

خیز ز دریا و بیابان مترس | تشنه برو غرقه شو از جان مترس

در تقوے

اے شده بازیچهٔ دستِ هوا | کرده روائی بهرِ ناروا

چند وبال این چه پریشانی است | ترکِ خدا این چه مسلمانی است

هیچ کس از بندِ خود آزاد نیست | هیچ دلے را زِ خدا یاد نیست

در غرضے کوش کہ امانت بود | کوششِ بے سود زیانت بود

ہر کہ نہ پرورد عملِ خویش را | ساختہ شو گو غضبِ بیش را

سرمه چو هموار نساید کسے | چشمش ازآں سرمه بگرید بسے

مرده از چربیِ طینت نکوست | نورِ تن از مغز بود نے ز پوست

از گلِ چرب ارچه کہ باشد چراغ | کے دہد ار نیست زِ روغن فراغ

تا ندہد پرتوِ اسلام نور | کے شود از چشم سوادِ تو دور

توش چو پُر شد به هلاکت کشد | آب چو بگرفت سماکت کشد

خیز کہ از بہرِ تو کردند پاک | قبلهٔ گردون و مصلّاے خاک

کالبدے داد خدایت درشت | سستیِ جانت کہ گذاریش سست

زآنچه خدا داد نوالے بساز | پیش کہ آں داده ستانند باز

مرده نهٔ دست بکارے بزن | در منگر بسته تو بارے بزن

ہیکلِ آسوده بکارے برآر | پیشتر ک زآنکه بماند زِ کار

جان و تنت از پئے دیں داده اند | نه از پئے بازی است کہ ایں داده اند

در عملے کوش کہ پاکے بود | کوششِ ناپاک ہلاکے بود

کار چو پیش است بچه ای جوان / جهد بکن بارے اگر می توان

نیکوئی آموز بهر تا کسے / ز آنکه بدی هست خود او را بسے

چشم سگان است بهر سو نگاه / شیر سر افگنده خرامد براه

این چه زمان است که در هر طرف / هست بفسق اهل جهان را شرف

وای نه یکبار که صد بار وای / زین همه گبران مسلمان نمای

دعوی دین و دل ناترسناک / خنده زنان بیهده بر دین پاک

زیر لب این خندهٔ بد را بکش / زار گری آتش خود را بکش

دوزخ سوزنده شد ار عالمے / بس بود از گریهٔ مجرم نمے

دود گناهت چو سیه کرد روے / روی سیه ز آب دو دیده بشوے

تا دلت از ترس نلرزد چو بید / مغفرت امید مدار از امید

خوف و رجا هر دو بیکسان در اند / نور و دخان هر دو بقرآن در اند

گر بریاضت صف جولان تراست / رخش برون تاز که میدان تراست

تا علم شرع ببازوی تست / گنج دو عالم بترازوی تست

طرح درین خانه چه افگنده‌ئی / خیز در خواجه زن ار بنده‌ئی

علم گرت نیست ذخیره ز پس / خاتمه ات از سر اخلاص بس

در نبود علم و عمل هر دو پیش / پرتو یک شمع بدو شعله بیش

عید که در جمعه مهیا بود / نور دو عید است که یکجا شود

کار کن ای دوست درین کشت زار
تخم عمل کاشت برِ بے شمار

آدابِ دوشتی

زاں ہمہ کآدابِ نکوکاری اشت
بایۂ اوّل ادبِ یاری اشت

ز آنکہ در آفاق زِ برنا و پیر
ہیچ کس از یار ندارد گزیر

چوں نتواں دامنِ یاری گذاشت
بایدت اندیشہ بصحبت گماشت

دوشتیۓ باید ز آنگونہ چشت
کاں ابدالدّہر بماند دُرشت

دوشت مگو آنکہ زِ دو پوشتی
باز نداند ادبِ دوشتی

دوشت بگو دشمنِ کم لغز را
دُزدو شمرِ مخلصِ بے مغز را

پشتہ بود یارِ وفادار و نغز
کو بود آگندہ لبالب زِ مغز

آنکہ چو خرما شتہ رفیقش مخواں
کوشت بروں مغز دروں استخواں

باکہ وہمہ صحبت ازاں سال گزیں
کز تو زخردمند بود ہمنشیں

چند چو آتش کدہ آہن گراں
دودِ شرارے دہی از ہر کراں

باش چو عطّار کہ در پہلوے او
جامہ معطّر شود از بوے او

آدمی از خوے نکو خوش بود
خس ہمہ جا در خورِ آتش بود

ہمنفسانے کہ دریں عالم اند
بیشترے لائقِ صحبت کم اند

ہر کہ سلامے کندت یار نیشت
ہر صدفے را دُرِ شہوار نیشت

گر شمری دوشت کسے را شمار
کو بود اندر غم و شادیت یار

یارِ غرض جوے فراواں بود
آنکہ کشد بارِ تو یار آں بود

میلِ کسے کن کہ صفائی در وشت
نے گلِ رنگیں کہ نمائی در وشت

دوں کہ شکم سیر زِ نانت کند
بہر جوے قصہ بجانت کند

دامن ازاں گندہ نشک در نوزد — کو نکہت گندہ کند گاو خوژد

در فلکت از کشمکش اختراں — پایہ بلندت دہد از ہمسراں

تخم تکبر مفشاں سینہ را — چشت مدہ صحبت دیرینہ را

میل بہم صحبت درویش کن — چند نشینی او از دگراں بیش کن

آنکہ نگوید بسلامت جواب — سنگ بہ از وے بطریق صواب

ہر کہ بہ تنگی کند از تو گریز — تو بفراخیش رواں کن کہ خیز

میل کسے کن کہ وفایت کند — جاں بسپر تیر بلایت کند

بہر چنیں دوست کہ جانی بود — دوستی جاں نہ گرانی بود

جاں کہ ازو بہ بجہاں یار نیست — ہیچ نیرزد چو وفادار نیست

سگ کہ وفا بر پا نیستنش — ز آدمیے بہ کہ وفا نیستش

یار تواں یافت بگیتی بسے — لیک وفادار ندیدم کسے

صحبت او کن کہ بصدق و صفاست — دامن او گیر کہ زاہل وفاست

در سخاوت

تجربہ کردم ز ہر اندیشہ — نیست نکوتر ز سخا پیشہ

سیم کہ اندر کف مردم دہند — آخر ازاں بہ کہ بخاکش نہند

زر نبود چوں بخاک اندر است — خاک بود ہر چہ بخاک اندر است

جانورے کو بجز از مردم است — در علف یک شکم خود گم است

آدمی است آں کہ ز نیروے کار — پر کند او صد شکم و صد ہزار

سوگ دگراں را سبب بے غمی است — حال چو این است پس او آدمی است

کیست کریم آنکه بمسکین دهد · نه ز پیٔ شهرت ز پیٔ دین دهد

هرچه توانگر بتوانا دهد · دان که گهر باز بدریا فگند

گرچه عطا در همه جا دلکش است · هرچه بهنجار بود آن خوش است

پر دلی آن به که بطاقت بود · پر دلی از دام حماقت بود

هرچه که امروز توانگر دهد · روز دگر عاقبتش به دهد

هرچه دهی مزد طلب کن نه نام · نام خود افتند بلب خاص و عام

هرچه کرم بهر خدا گستری · مزد بری نام نکو برسری

وآنچه بنامی کنی از خویش دور · حاصل نام تو چه باشد غرور

زر ز پیٔ نام نه بخشد کریم · نام ستانان هیچ ستاند بسیم

وآنچه دهی چونکه دهنده خداست · منت بیهوده نهادن خطاست

هرچه دهی می ده و منت منه · زآنچه پشیمان شوی آن خود مده

حکایت جوانمردان

کعبه روی چند بگرمای تیز · تشنه فتادند بدشت حجیز

چون بقدم طاقت گامی نماند · خون بجسد جرعهٔ جامی نماند

بر تن تفسیده قفا می زدند · ز اندوه مردن سر و پا می زدند

تا که ز اطراف بیابان و دشت · ناقه سواری سوی ایشان گذشت

سوزش شان دید و دردش بسوخت · ز تف مهر سوخته خونش بسوخت

شربتی از مطهره در طاس ریخت · زآنچه خضر بر لب الیاس ریخت

پیش یکی برد که این را بگیر · چشمهٔ حیوان خور و تشنه ممیر

او طرفے کرد اشارت بیار
گوشت ز من تشنہ تر او را سپار

چوں بسوے او برد چناں گوزرے
کرد رواں او بسوے دیگرے

گشت چنیں ہر یک از ایثارِ خویش
مرگِ خود و زندگیٔ یارِ خویش

دور چو ساقی ز سر آغاز کرد
چشم حریفاں قدرے باز کرد

مستِ چنیں کہ نخورد آں شراب
گشت مزاج از سکراتش خراب

خواجہ صلا گفت و جوابش نبود
خاک شد آں تشنہ کہ آبش نبود

بر دگراں برد چو آں آبِ سرد
آں ہمہ را دید نماند آبخورد

ماند بحیرت ز چناں مردمے
گشت جداگانہ جوانمردیے

ہست جوانمردِ درم صد ہزار
کار چو با جاں فتد آنجاست کار

منع از ظلم و غضب

اے بجفا کردہ دلِ خلق ریش
پیشۂ آزار گرفتہ بہ پیش

کے بجفا بارِ رہی بستہ اند
مشت زناں مشت تہی بستہ اند

ظلم رہا کن برہِ داد باش
ز آنچہ ملالت رسد آزاد باش

کوش کہ ناید ز زبانہات غم
لیک نگہدار زباں را تو ہم

ہر کہ بد خلق نگوئی بسے
تا بد تو نیز نگوید کسے

غصہ مخور ز آنکہ شقاوت دروشت
خشم فرو خور کہ حلاوت دروشت

زہر تو بد و نیک ہمہ دم حزن
ہیچ کسے را بجہاں کم حزن

از بد بد گفت مرنج اے حکیم
بیخ چو سخت است ز صرصر چہ بیم

گر ہمہ خود خار نہندت کساں
دیدہ بدوز از بد و نیک کساں

اہلِ ہنر گر بشمارے در اند — بے ہنراں نیز بکارے در اند

ہیچ کسے نیست زِ زیبا و زِشت — کش نہ حکیم از پئے کارے سرشت

چشم چو در خویشتن آید ہمہ — زشتئ خود خوب نماید ہمہ

گرچہ کہ بد را نہ کسے در پئے است — خوئے بد آخر ہمہ جا با وے است

تا کے ازیں کوئے بلامت روی — راہ چناں رو کہ سلامت روی

بندہ کہ با خلق فروتن بود — پیشِ خداوند مُمکّن بود

کوش کہ باشی برضائے ہمہ — دستِ ہمہ بوسی و پائے ہمہ

کم کن ازاں بندہ کہ آزارِ تست — شکر کن آں را کہ پرستارِ تست

بندہ ہم آخر گہرِ آدم است — گرچہ کہ در سلکِ غلامی ضم است

کار باندازۂ بازوش دہ — بار بمقدارِ ترازوش نہ

عجزِ کساں منگر و بازوئے خویش — خاک بیفگن بترازوئے خویش

چند بدی پیشہ کنی اند کے — نیکوئی از صد نتوانی یکے

حکایتِ زاغے

در حدِ چیں بود درشتے فراخ — پہن درختے بفلک بردہ شاخ

برگ و برش رنج و ملالت شکن — داروئے بینائی و اکسیرِ تن

بر سرِ آں خانۂ زاغِ کہن — در کہنی کردہ زِ عنقا سخن

ناگہش از چشمِ بد روزگار — در گہرِ دیدہ در آمد غبار

چوں اثرِ درد بغایت رسید — بر درِ مرغے بشکایت رسید

محرمِ بینا و بصیرت شناس — گفت کہ اے جانِ مرا از تو سپاس

مصلحت آن است که تیزی نه بیش — باز شتابی بوطنگاهِ خویش

بر سرِ شاخے که نگوں کردهٔ — علتش بیندیش که چوں کردهٔ

برگ ببرگ آنچه گذشتی بباں — در نگر آلایشِ خود را در آں

آنچه نه رنگے از بوۓ نشست — دیده برو مال که داروۓ تست

زاغ سبک عزم شدن ساز کرد — بال بهم بر زد و پرواز کرد

هم بدرختے که وطن جاش بود — سوخته وار آمد و بر شد چو دود

هر ورقے را که نظر بر گشاد — بود چکیده نقطے زآں سواد

زاغ چو بے غالیه برگے ندید — باز شد و باز نمود آنچه دید

گفت که دیدم همه بالا و پست — آرزوۓ دیده نیامد بدست

مرغِ شناسندهٔ زیرک مزاج — دید چو نا ساخته برگِ علاج

گفت چرا باید ازینگونه زیست — کاخرِ آں زار بباید گریست

یک دو ورق زآں شجرِ چشم سلے — از پئے افروز نماندی بجاے

تات چو مردم بغبار آمدے — مردمئ خویش بکار آمدے

سیرتِ ستوده

هر که درو سیرتِ نیکو بود — آدمی از آدمیاں او بود

نورِ خدا بر دمد از خوۓ خوش — مو بسپیدی کشد از بوۓ خوش

وآنکه مزاجش همه زور است زور — دور ز ما ز آدمیاں است دور

نیکئ مردم نه نکو روئی است — خوۓ نکو مایهٔ نیکوئی است

الحذر از تیره دلِ پُر جفا — کو ز پس و پیش نماید صفا

او نشست هنر و در به مقدارِ خویش
بهره نگیرے رهد از کارِ خویش

سودِ کساں بجوے بزورِ کهن
نفسِ بد ار میل کند منع کن

بر زرِ بیگانه مخور زینهار
سیر نشد مردمِ زنهار خوار

تو ادبِ نفسِ بد اندیش کن
بے ادباں را بادبِ خویش کن

بیخ بزرگی بادب محکم است
عیش حرام است چو حرمت کم است

حکایت عیسیٰ علیہ الصلوٰۃ و السلام

صبحدمے رفت مسیحا بدشت
سبزهٔ صحرا زِ نفس تازه گشت

بیخردے در رخِ آں گنجِ راز
کرد بدشنام زباں را دراز

هر چه که گفت او سخنِ ناصواب
زیں طرفش بود برحمت جواب

گفت رفیقے که نکوئیت چیست
پیشِ زبوں گیر زبونیت چیست

زو چو بدو بیت ستم افزوں بود
تو سخن از لطف کنی چوں بود

گفت مسیح از دمِ روح اللّهی
کاے ز دمِ جانِ تو بے آگهی

هر کس از آں سکه که در کانِ اوست
گرد برون آنچه بدکانِ اوست

او خمِ سرکه است عسل کے دهد
وآنچه نبات است هدل کے دهد

من نشوم چوں ز وے افروخته
او نشود از من ادب آموخته

مشک ز دم مایهٔ دو جاں شدم
زیں صفتم داد خدا ز آں شدم

خلق از آں بادِ مسیحا بود
پاسخِ بد هرگز مفاجا بود

خسروا گر خوش دمی از همدماں
زاں که توئی عیسیِ آخر زماں